Cult Islam Archit Urban, 2024; 9 (1): 191-220

Tabriz Islamic Art University 1999

CULTURE OF ISLAMIC ARCHITECTURE AND URBANISM

DOI : https://dx.doi.org/10.61186/ciauj.9.1.191

The Culture of Islamic Architecture & Urbanism

Original Paper **Open Access**

Explanation and Clarifying the Socio-Political Values of the Suburban Caravansaries of the Central Plateau of Iran in the Safavid Era

Nasim Hasani Bafrani[1] , Mehdi Saedvandi[2] * , Hadi Nadimi[3]

1. PhD Condinate of Buildings Conservation, Faculty of Conservation & Restoration, Art University of Isfahan, Iran
2. Associate Professor, Faculty of Architecture, Art University of Isfahan, Iran
3. Professor, Faculty of Architecture, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Received: 2023/12/16 **Accepted: 2024/05/28**

Abstract

One of the precious architectural heritages of Iran is the caravanserai, whose creation began many years ago due to its location on the east-west commercial highway, along with various factors played a role in its evolution. Today, the roadsides of this land are filled with such buildings that are subject to erosion due to the emergence of modernism and a lack of adequate care. Therefore, the current research has been conducted to explain the political-social values of caravansaries, by posing the question: how have political-social values been influenced the formation of suburban caravansaries in the central plateau of Iran? The nature of the research is qualitative, and its method is descriptive-analytical and the method of gathering information is both documentary and field. Finally, the political values of suburban caravansaries in the central plateau of Iran have been classified and explained at three levels: system, process and policymaking, and the social values of these buildings have been classified into five concepts of security, tradition, conformity, altruism and redemption.

Keywords:

Caravanserai, Safavid, Political Value, Social Value

*- Corresponding Author: m.saedvandi@aui.ac.ir

©2024 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

Introduction

Out-of-town caravansaries have always been considered as an important construction element in communication routes. However, they are subject to erosion and destruction due to the emergence of modernism and insufficient attention. Therefore, knowing the caravansaries and protecting them is very important and it also provides the means of connecting the present-day individuals with the heritage of the past. The protection of every work always starts with asking: "What should be protected?" Knowledge is the prelude to conservation. This comprehensive understanding can only be achieved when the three components of the place (body, function and meanings) are respected. The dominance of the materialistic view on the current human thinking and life has led to the major focus of researches in the field of knowledge of caravansaries to the physical aspects.

Therefore, today, it is very important to address the non-physical values of caravansaries. However, due to the spread of these values as well as the political and social status of caravansaries in historical eras, especially the Safavid era, this article pays attention to the political-social values of caravanserais by raising the question: What are the political and social values that influence the formation of suburban caravansaries in the central plateau of Iran? The goal is to pave the way for the comprehensive recognition and protection of suburban caravanserais in the central plateau of Iran.

Materials and Methods

This research is developmental in terms of its purpose and historical - qualitative, in terms of its nature

According to the nature of the research, an integrated research method has been used:

1- For explaining the concept of value in humanities: descriptive-analytical research method. 2- For explaining the political-social values of the caravansaries: historical - descriptive research method

In this research, library and field studies have been used to collect information.

Results

Political values

Political values are the value beliefs directed towards the political system. Almond and his colleagues have identified three general levels for dividing political values: systemic, process and policy (Almond, Powell, & Monte, 2012, p.258).

Social values

Schwartz has divided values into two parts: collective and individual values. Collective values, which include conservatism and attention to others, express the values of the traditional system and their value aspects include: security, tradition, conformity, altruism and belief in salvation. (Schwartz, 2006).

Explaining the Role of Socio-Political Values in Conservation and Architecture

Fielden and Ukilehto have divided the values of heritage into two categories: cultural values and socio-economic values.Ayatollah Zadeh Shirazi also classified values into three groups: emotional, cultural and functional values. Functional values include functional (functional), economic, social and political values

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

(Ayatollah Zadeh Shirazi, 2012).Randall Melson (Randall, 2002) listed two groups of economic and socio-cultural values for heritage.

Therefore, in different classifications of heritage values political and social values are sometimes introduced as a group of heritage values and sometimes as a subset of a group of heritage values under the title of practical values or contemporary values.

Discussion

Review of previous researches about the social-political values of caravanserais

Among studies about caravanserais, Shanvaz and Khaghani have studied caravanserais and described their functions in the Safavid era by citing historical sources (Shanwaz&Khaghani, 2014), however, this research lacks analysis and classification of political- social values and it has mentioned only a number of the functions of these buildings by delving into historical sources.

Bassoli and Derakhsh have also briefly described the functions of Iranian caravanserais from a visual perspective (Bassoli&Derakhsh, 2021).

The political value of suburban caravanserais

Based on the studies, the Safavid caravanserais had the following political values (Tab.1):

Tab. 1: Analysis of the Political Values of the suburban Caravansaries based on the levels of Almond et al.

Concept	level of analysis	Keyword value	Examples and contents
Political values	systemic	Maintain the system	A symbolic and political advertisement Increasing the legitimacy of the government Facilitate the movement of military forces Center for exchanging news in order to prevent and suppress local riots..
		Adaptability	Increasing the role of caravanserais due to the Shia religion, ban on Hajj due to the strained relations between Iran and the Ottoman Empire
	Process	Effective participation in political events	Resting the government officials Resting ambassadors of other countries Accomodation of foreign travelers in royal caravanserais
		Follow up and support	Presence of different social classes in the construction and reconstruction of caravanserais Endowment of caravanserais by benefactors and courtiers
		justice	The use of caravanserais by all sections of the society for free
	policy	welfare	Presence of clinics and endowments to support sick or stranded travelers Providing services to travellers and surrounding villages Getting the necessary preparation for entering the city or forming a caravan in one-house caravanserais Serving caravanserais to kings and rulers during their recreation
		Security	Existence of caravan guard to ensure security Construction and Reconstruction of roads caravansarais to ensure the safety of caravans.
		the freedom	Existence of private rooms for passengers

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

The social value of out-town caravanserais

Based on the studies, the Safavid caravanserais had the following social values (Tab.2):

Table 2: Analysis of social values of suburban caravanserais based on Schwartz's point of view

Concept	level of analysis	Keyword value
Social values	security	Existence of caravan guard to ensure security Construction and reconstruction of roads and caravansarais to ensure the security The overall shape of the caravanserai is like a fortress Closing the doors at night and locking and chaining it
	tradition	Being Effective in transmission of Shia themes Strengthening the religious-national unity Cultural exchanges and the mutual effects of different cultures.
	conformity	The presence of different social classes in the construction and reconstruction of caravanserais The use of caravanserais by all sections of the society
	Bigotry	The presence of clinics and endowments Free accommodation for travelers Providing services to travelers and surrounding villages
	Belief in redemption	Endowment of caravanserais by benefactors and courtiers Providing services to pilgrims

Conclusion

In order to represent and reproduce its cultural elements and identity signs, any society needs to accurately and comprehensively identify and evaluate its values. One of the precious heritages of Iran's architecture is the caravanserai, the recognition of its values should not be limited only to the physical aspect, the non-physical values of Iranian caravansaries include a wide range of values; Considering the role and function of these buildings, especially in the Safavid era, a significant part of their value lies in the social and political values of caravansaries. By studying library sources about the value, caravansaries and historical sources related to these buildings, the political values of suburban caravansaries in the Central Plateau of Iran were classified and explained at three levels: systemic (maintaining the system and adaptability), process (participation in events, obedience and support and justice) and policymaking (welfare, security and freedom). Additionally, the social values of these buildings have been explained in five dimensions: security, tradition, conformity, altruism and redemption

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۴۰۳؛ ۹ (۱) :۲۲۰-۱۹۱

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی

DOI : https://dx.doi.org/10.61186/ciauj.9.1.191

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

تبیین ارزش‌های سیاسی - اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران در عصر صفوی

نسیم حسنی بافرانی[۱]، مهدی سعدوندی[۲]*، هادی ندیمی[۳]

۱. دانشجوی دکتری مرمت و احیا بناها و بافت‌های تاریخی، گروه مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده مرمت و حفاظت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
۲. دانشیار دانشکده معماری، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
۳. استاد دانشکده معماری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

دریافت : ۱۴۰۲/۹/۲۵ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۸

چکیده

از مواریث گرانقدر معماری ایران، کاروانسرا است که پیدایش آن، از سال‌های بسیار دور به دلیل قرارگیری بر مسیر شاهراه بازرگانی شرقی- غربی آغاز شده و عوامل دیگر سیاسی، نظامی، مذهبی و غیره در تکامل آن ایفای نقش کرده‌است. امروزه حاشیه جاده‌های این سرزمین مملو از این‌گونه بناهای ارزشمند است که با پیدایش مدرنیسم نقش پیشین خود را از دست داده و به دلیل عدم مراقبت کافی، در معرض فرسایش و نابودی هستند. از این رو پژوهش حاضر با هدف تبیین ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراها، با طرح پرسش چگونه ارزش‌های سیاسی- اجتماعی بر شکل‌گیری کاروانسراهای برون‌شهری فلات مرکزی ایران اثرگذار بوده‌اند؟ انجام گرفته‌است. ماهیت پژوهش کیفی و روش آن توصیفی- تحلیلی است و از شیوه اسنادی و میدانی جهت گردآوری اطلاعات استفاده شده‌است. بر اساس این بررسی‌ها ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران در سه سطح سیستمی شامل حفظ نظام (تبلیغ سیاسی و سرکوب شورش‌های داخلی و خارجی و غیره) و سازگاری‌پذیری (هماهنگ با سیاست‌های حکومت)، سطح فرآیند شامل مشارکت در رویدادها (استراحت مأموران دولتی، مسافران و سفرای خارجی)، متابعت و حمایت (احداث توسط طبقات مختلف اجتماعی، وقف) و عدالت (اقامت رایگان مسافران از همه اقشار) و نیز سطح سیاست‌گذاری شامل رفاه (وجود درمانگاه، خدمت‌رسانی به مسافران، روستاهای پیرامونی و حکام و غیره)، امنیت (وجود کاورانسرادار و نگهبان و برقراری امنیت) و آزادی (وجود اتاق‌های اختصاصی جهت حفظ حریم) طبقه‌بندی و تبیین گردید؛ همچنین ارزش‌های اجتماعی این بناها در پنج بعد امنیت (فرم قلعه‌ای، وجود کاروانسرادار، بسته شدن درب در شب و احداث و بازسازی کاروانسراها)، سنت (تبادلات فرهنگی اقوام مختلف، تقویت وحدت ملی- مذهبی، مؤثر در انتقال مضامین شیعه و غیره)، همنوایی (حضور طبقات مختلف اجتماعی در احداث، استفاده همه اقشار جامعه و نام‌گذاری کاروانسراها به نام مردم یک شهر)، نوع‌پرستی (وجود درمانگاه و موقوفات، اقامت رایگان مسافران، خدمات‌رسانی به مسافران و روستاهای پیرامونی و غیره) و رستگارباوری (وقف کاروانسرا و خدمت‌رسانی به زوار و علماء) تبیین گردیده است.

واژگان کلیدی

کاروانسراها، صفوی، ارزش، ارزش سیاسی، ارزش اجتماعی.

* - نویسنده مسئول مکاتبات: m.saedvandi@aui.ac.ir

©2024 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

۱. مقدمه

کاروانسرا در ساده‌ترین تعریف آن بنایی است که کاروانی را در خود جای می‌دهد. این مسلماً کارکرد بارز و انگیزه اصلی احداث کاروانسرا بوده‌است. کاروانسرا به معنی ساختمانی برای کاروان است و کاروان نیز به نوبه خود از کلمه کاربان –کسی که تجارت را پاسداری می‌کند– مشتق شده‌است (Hillenbrand, 2014). فاصله زیاد میان شهرها و مراکز تجاری، مداخله عوارض طبیعی محیطی و بیابان، خطرات کشمکش‌های داخلی و دسته‌های اشرار و مهاجمان، همگی وجود جایگاه‌های امن را در سفرهایی که با اهداف مختلف ارتباطی، اقتصادی، تجاری، سیاسی، فرهنگی، مذهبی، نظامی و سیاحتی صورت می‌گرفته، از دوران باستان در کشورهای شرقی و به ویژه سرزمین ایران ایجاب می‌نمود. «کاروانسراها یکی از برجسته‌ترین بخش‌های معماری ایرانی را به خود اختصاص می‌دهند. در هیچ کجا چنین هماهنگی کاملی بین نقش و ساختار وجود ندارد» (Pope, 2009, p. 197). در عصر صفوی به ویژه از زمان شاه عباس به بعد، هم‌زمان با تعمیر و احداث راه‌ها و تقویت شبکه راهداری کشور به احداث بناهای کاروانی و نیز تعمیر و بازسازی کاروانسراهای مخروبه توجه فراوانی شد. از همین روی عصر صفوی را دوران طلایی ساخت کاروانسراهای بزرگ دانسته‌اند (Kiani & Kleiss, 1983). جیمز موریر جهانگرد معروف در کتاب خویش آورده‌است: «هیچ چیزی نمی‌تواند با کاروانسراهای ایران که توسط شاهان صفوی برای آسایش کاروان‌ها و جهانگردان ساخته شده قابل مقایسه باشد» (Kiani & Kleiss, 1983, p. 18). در یک تقسیم‌بندی کلی، کاروانسراها در دو گروه برون‌شهری و درون‌شهری جای می‌گیرند. کاروانسراهای برون‌شهری از عناصر مهم ساختمانی در راه‌های ارتباطی دوران اسلامی به شمار می‌روند. امروزه حاشیه جاده‌های این سرزمین مملو از این بناهای گرانقدر است که با پیدایش مدرنیسم، تغییر در سیستم‌های حمل و نقل و تجارت نقش و اهمیت پیشین خود را از دست داده و به دلیل عدم توجه کافی در معرض فرسایش و نابودی هستند؛ بنابراین شناخت این بخش مهم از معماری ایرانی به ویژه در دوره اسلامی و تلاش در جهت حفاظت و صیانت از آن‌ها، هم به لحاظ اقتصادی و رفاهی دارای اهمیت بسیاری است و هم موجبات پیوند انسان کنونی با میراث تکرارناپذیر گذشته و آموزش دوباره از تجارب گرانبهای گذشتگانش را فراهم می‌نماید. «بنابراین بر ماست که از آن حمایت و محافظت کنیم و به نسل‌های بعد از خود، منتقل‌اش گردانیم. ما به هیچ وجه حق نداریم نسل‌های آینده را از منفعت آن‌ها محروم کنیم، زیرا یکی از حقوق اصلی انسان‌ها اتکا به گذشته است» (Ukilheto, 2008, p. 197).

حفاظت هر اثر همواره با طرح این پرسش آغاز می‌شود که «از چه چیزی باید حفاظت نمود؟» شناخت اینکه چه چیزی بایستی محافظت شود، مقدمه چگونگی و روش محافظت است. بر این اساس شناخت درست و کل‌نگر، گام نخست در مسیر تحقق مبانی نظری حفاظت است و این تنها زمانی محقق می‌گردد که آن اثر به عنوان یک حقیقت، با دو وجه کالبدی و غیرکالبدی مدنظر قرار گیرد و به اجزای سه‌گانه آن مکان، شامل کالبد، کاربری و معانی موجود احترام گذارده شود (ماده ۳ منشور بورا). بر این اساس، شناخت یک اثر تاریخی از جمله کاروانسراها ابتدا از امور محسوس آغاز می‌گردد؛ اما همین امور محسوس و عالم ماده و از جمله کالبد فیزیکی اثر، حامل معانی و وجوه غیرکالبدی است که چون در امور محسوس نمی‌گنجند و گاه با عقل قابل ادراک نیست، نباید نادیده انگاشته شوند؛ به بیانی دیگر آثار و بقایای معماری گنجینه‌های ارزشمند اسرار گذشتگان هستند (Rafifar & Lor Afshar, 2003). بنابراین با شناخت کاروانسرا به عنوان اقامت‌گاهی موقت، می‌توان علاوه بر حفاظت جامع از آن، بخش‌هایی پنهان از فرهنگ این مرزوبوم را از درون صفحات تاریخ بیرون کشید. از دیدگاه کلاکهون، فرهنگ بخشی از محیط زندگی است که انسان آن را آفریده و این آفریده طیف گسترده‌ای از یک تابه تا یک سونات بتهوون را در برمی‌گیرد که همگی محصول فرهنگ هستند (Clackhoun, 1971)؛ بنابراین هر اثر معماری از جمله کاروانسراها به عنوان دست‌ساخته انسان، شاهدی فرهنگی خواهد بود که سخن‌های ناگفته و پنهان بسیار دارد و در برگیرنده سلسله‌ای از روش‌های تفکر و کردار حاکم بر عصر خویش است که شیوه زندگانی مردمان آن دوران را حکایت می‌کند (Falamaki, 1986). به عبارتی وظیفه اصلی فرهنگ در هر جامعه، نمایش ایده‌های ذهنی، آرمان‌ها و اهداف ویژه آن جامعه، توسط نمود اشکال عینی است که در این فرآیند، معماری نقشی اساسی ایفا می‌کند. هر معماری به عنوان

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

بخشی از فرهنگ، وظیفه عینیت بخشیدن به یک اندیشه به وسیله شکل ظاهری خود را بر عهده دارد و بدین روش، آن معماری نمودی برای سنجش فرهنگ خواهد بود (Gruter, 1996). سنجش فرهنگ بدین معنا است که معماری با تأیید و یا همراهی با باورهای جامعه، ارزش‌های مذهبی، ساختارهای سیاسی، هنری، خویشاوندی و غیره، می‌تواند منعکس‌کننده بخشی از فرهنگ جامعه باشد. به عبارتی «معماری به عنوان بخش مهم فرهنگ مادی، عصاره فرهنگ غیرمادی را به طرز چشم‌نوازی متبلور می‌سازد و تجسم عینی اندیشه‌های انسان‌ها می‌شود» (Rafifar & Lor Afshar, 2003, p. 38-39). با این تفاسیر، ارزش‌های معماری کاروانسراها به ریشه‌های آن در باورهای فرهنگی این سرزمین بازمی‌گردد؛ بنابراین در ارتباط با شناخت کاروانسرا در کنار شناخت کالبدی، باید لایه‌های عمیق‌تر غیرکالبدی و ارزشی آن نیز مدنظر قرار گیرد؛ اما شناخت ارزش‌های غیرکالبدی آثار با دشواری‌هایی روبرو است؛ از سویی ماهیت غیرملموس و پنهان این وجوه، شناخت آن را برای انسان با دشواری همراه می‌سازد و از دیگر سو به دلیل دگرگونی در نوع تفکر انسان کنونی و سیطره دیدگاه مادی بر زندگی وی، وجوه فراکالبدی میراث، غالباً با نگاه کمی و اثبات‌گرا سنجش می‌گردد؛ که این امر شناخت آن را دشوارتر می‌گرداند. مفاهیم نوین زیباشناختی و تاریخ‌گرایی، همچنین ظهور روابطی نو میان دین و فرهنگ، محیط زیست و طبیعت، منجر به شکل‌گیری برداشتی جدید از زمان و پیدایش قضاوت‌های ارزشی جدیدی شد. این ارزش‌های تازه غربی، بیانگر الگویی است که زمان حال و گذشته را از هم جدا نموده و همچنین رسیدن به درک درست از منزلت میراث را تقریباً غیرممکن کرده‌است (Ukilheto, 2008).

این نگرش مادی، منجر به توجه عمده پژوهش‌های حاضر در زمینه شناخت آثار از جمله کاروانسراها به وجوه کالبدی شامل نظام سلسله مراتب، هندسه و تناسبات، آرایه‌ها، دسترسی‌ها، استخوان‌بندی بنا، مصالح ساختمانی و غیره گردیده‌است. بدون تردید رویکردهای حفاظتی اتخاذی نیز به حفاظت خالی از محتوا منتهی خواهد شد؛ بنابراین می‌توان گفت پرداختن به مسئله ارزش‌های غیرکالبدی میراث معماری از جمله کاروانسراها در برهه کنونی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. در تأیید این مطلب می‌توان به منشور میراث معماری اروپا (کنگره آمستردام در سال ۱۹۷۵) اشاره نمود که در اصل سوم آن چنین آمده‌است: «میراث معماری سرمایه‌ای غیرقابل جایگزین از ارزش‌های معنوی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است» (Amsterdam Congress, 1975)؛ لذا شناخت کامل کاروانسراها در دو وجه کالبدی و غیرکالبدی، جهت حفاظت از جنبه‌های پنهان که ضامن بقای یک اثر معماری است، در کنار حفاظت فیزیکی بنا به عنوان یک ضرورت مطرح می‌شود. در مورد کاروانسرای تاریخی ایران، این وجوه فراکالبدی و لایه‌های معنایی را می‌توان طیف وسیعی از ارزش‌های زیبایی‌شناسی و هنری، تاریخی، تجاری، امنیتی- نظامی، خدماتی- رفاهی، سیاسی- خبری، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و غیره دانست؛ که ریشه‌های این ارزش‌ها را باید در باورهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی این سرزمین جستجو کرد و چنانچه در فهم این ارزش‌ها از منظر ایرانی تلاشی صورت نپذیرد، به زودی این ارزش‌ها یا به دست فراموشی سپرده شده و یا دچار اشتباه در فهم و نتیجتاً حفاظت اشتباه می‌شوند. از طرفی اهمیت انتقال این ارزش‌ها به نسل‌های آینده -به عنوان هدف حفاظت- اهمیت این شناخت را دو چندان می‌نماید؛ اما به دلیل گستردگی ارزش‌های غیرکالبدی کاروانسراها و نیز جایگاه سیاسی و اجتماعی کاروانسراها در اعصار تاریخی به ویژه دوره صفوی، توجه این مقاله تنها به ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراها با طرح پرسش ارزش‌های سیاسی- اجتماعی مؤثر بر شکل‌گیری کاروانسراهای برون‌شهری فلات مرکزی ایران چیست؟ معطوف گشته‌است؛ زیرا از سویی ارزش‌های مرتبط با کالبد این‌گونه بناها مانند ارزش‌های هنری و زیبایی‌شناسی همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و هست؛ از سوی دیگر ارزش‌های امنیتی- نظامی و اقامتی رفاهی این آثار نیز بر همگان واضح و مبرهن و همواره بدان پرداخته شده‌است؛ و در این میان آنچه معمولاً مغفول مانده‌است، ارزش‌های سیاسی و اجتماعی کاروانسراهاست؛ ارزش‌هایی که هم در شکل‌گیری و گسترش کاروانسراها نقش به‌سزایی داشته‌اند و هم اینکه کاروانسراها نقش سیاسی- اجتماعی مهمی را در دوران حیات کالبدی خویش ایفا می‌کرده‌اند؛ بنابراین عدم وجود چهارچوب معین در شناسایی ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران و

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

به تبع آن فقدان مبانی و اصول صحیح مداخله و حفاظت از آن، مسئله پژوهش خواهد بود. بر این اساس، در این مقاله به شناخت ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسرای برون شهری فلات مرکزی ایران به عنوان فصلی مهم از دفتر معماری این مرز و بوم با هدف «راهگشایی در جهت شناخت و به تبع آن محافظت غیرکالبدی و کل‌نگر کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران از طریق شناسایی و تبیین ارزش‌های سیاسی- اجتماعی آن و نگرشی دوباره در نظام معنایی کاروانسرا» پرداخته شده‌است.

۲. پیشینه پژوهش

بدون تردید تاکنون تحقیقات زیادی در خصوص شناخت کاروانسراها صورت گرفته که هر یک به جنبه‌هایی از این مقوله گسترده پرداخته‌اند. محمد یوسف کیانی و ولفرام کلایس در تألیفاتی نظیر «کاروانسراهای ایران» (Kiani & Kleiss, 1994) و «فهرست کاروانسراهای ایران» (Kiani & Kleiss, 1983) به گونه‌شناسی اقلیمی- کالبدی، دسته‌بندی شکلی، تعیین ویژگی‌های کاروانسراها و معرفی کاروانسراهای ایران با ارائه اسناد و مدارک تصویری پرداخته‌اند. ماکسیم سیرو نیز در کتاب‌های «راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها» (Siro, 1978) و «کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها» (Siro, 1978)، به مطالعه راه‌های قدیمی، بناهایی که در اطراف آن‌ها شکل گرفته‌اند و گونه‌شناسی اقلیمی- کاربردی پرداخته و با ارائه اسناد، مدارک و شرح مختصری به معرفی هریک از این بناها اقدام نموده‌است. محمدکریم پیرنیا در آثار خویش –همانند کتاب «راه و رباط» (Pirnia, 1991)– به بررسی راه‌های قدیمی، مطالعات و گونه‌شناسی اجتماعی، فرهنگی و تاریخی کاروانسراها توجه نموده‌است.

هیلن براند در کتاب «معماری اسلامی» محوریت مطالعات خویش در ارتباط با موضوع کاروانسراها را بر گونه‌شناسی منطقه‌ای و مطالعات تاریخی- تکاملی آن‌ها استوار ساخته‌است (Hillenbrand, 2004). محققین متأخری چون نادر کریمیان سردشتی، در مقاله‌ای تحت عنوان «تاریخ رباط در اسلام و ایران» پیرامون مسائل اجتماعی- مفهومی و تاریخی کاروانسراها (Karimian Sardashti, 1999)، سیمون آیوازیان، در رساله دکتری خویش و نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «روند شکل‌گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر)» در ارتباط با مطالعات کالبدی- فضایی و تطبیقی- گونه‌شناسی کاروانسراها (Ayvazian, 1995) و وحید قبادیان، در کتاب «بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران» پیرامون مسائل اقلیمی (Ghobadian, 2006) پژوهش‌هایی انجام داده‌اند.

رفیع‌فر و لرافشار در مقاله «بررسی انسان‌شناختی کاروانسراهای عصر صفوی» اذعان می‌دارند که معماری به عنوان بخش مهم فرهنگ مادی، عصاره فرهنگ غیرمادی را به طرز چشم‌نوازی متبلور می‌سازد. در این راستا با شناخت کاروانسرا به عنوان یک اقامت‌گاه موقت می‌توان بخش‌هایی از فرهنگ ایرانی را از غبار تاریخ بیرون کشید (Rafifar & Lor Afshar, 2003). فرهاد نظری در مقاله بررسی «جایگاه کاروانسراها در فرهنگ ایران» به بررسی و کنکاش کاروانسرا در عرصه ادبیات پرداخته است (Nazari, 2006).

ثواقب و نجفی علی‌آبادی نیز در مقاله «نقش صفویان در رشد کاروانسراها» به نقش صفویان در رشد کاروانسراها و تأمین امنیت راه‌ها به وسیله نیروهای نظامی پرداخته‌اند (Sawaqib & Najafi Aliabadi, 2011). شانواز و خاقانی در کتاب «کاروانسراهای ایران زمین» به شناخت کاروانسراها با تأکید بر دوره صفویه می‌پردازد. آنچه این کتاب را از سایر کتب مرتبط با کاروانسراها متمایز می‌کند، اختصاص یکی از بخش‌های کتاب به بررسی کارکردی کاروانسراهای عصر صفویه است (Shanwaz & Khaghani, 2014). باصولی و درخش نیز در مقاله‌ای کارکردهای کاروانسراهای ایرانی را با رویکردی منظرین به صورت کلی و مختصر شرح داده‌اند. این کارکردها عبارت‌اند از: اقتصادی، خدماتی، فرهنگی، سیاسی، نظامی، امنیتی، آموزشی، اجتماعی، مذهبی، اطلاع‌رسانی، معنایی و غیراخلاقی (Bassoli & Derakhsh, 2021).

کوهستانی و همکاران نیز در مقاله‌ای به بررسی ساختار امنیتی کاروانسراهای دوره صفوی پرداخته و اصلی‌ترین عامل برقراری امنیت را حکومت و سیاست‌های جاری و سپس وجود عواملی چون نیروی انسانی (نگهبانان و کاروانسرادار) و عامل معماری (پخ گوشه‌ها، هشت ضلعی بودن، وجود برج و بارو و عرض دیوارها) اشاره کرده‌اند (Koohestani et al., 2016)

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

این مقاله با وجود بهره‌گیری از سفرنامه‌ها و منابع تاریخی دوره صفوی، فاقد تحلیل کالبدی کاروانسراها است. مهیمنی و نبوی نیز در مقاله‌ای به بررسی ساختار کالبدی- فضایی کاروانسراهای مسیر جاده ابریشم در خراسان بزرگ پرداخته‌اند (Mohimani & Nabavi, 2022).

اما در مطالعات پیرامون کاروانسراها، تاکنون ارزش‌های سیاسی- اجتماعی و به طور کلی ارزش‌های غیرکالبدی کاروانسراها مورد توجه شایانی قرار نگرفته است.

۳. روش و فرآیند انجام پژوهش

این تحقیق از نظر هدف، یک تحقیق نظری توسعه‌ای است که به جستجو، شناخت و حفاظت از ارزش‌هایی در کاروانسراها می‌پردازد که روزی وجود داشته‌اند ولی امروزه به دلیل تغییر در نوع زندگی و پیدایش مدرنیته، به دست فراموشی سپرده شده‌اند و لذا بیان این ارزش‌ها در کاروانسراهای تاریخی می‌تواند به توسعه مرزهای دانش در ایران بینجامد. همچنین این پژوهش از حیث پارادایم، یک تحقیق تفسیری است و نمی‌توان با عدد رابطه بین متغیرها را بیان کرد. این روش مبتنی بر درک پدیده‌ها از دیدگاه افراد است و به بررسی روابط متقابل بین افراد و محیط‌های فرهنگی و تاریخی می‌پردازد (Creswell, 2009).

از سویی این تحقیق دارای رویکرد کیفی است که در آن بر توصیف‌های روایتی و تشریحی تأکید می‌شود (Khooi Nejad, 2001). برخی از مشخصه‌های اصلی تحقیق کیفی عبارتند از: تأکید بر مکان طبیعی پدیده، تفسیر و معنادهی به داده‌ها توسط پژوهشگر (Grout, 2011)، کل نگر بودن و محقق در نقش ابزار سنجش(Miles & Huberman, 1994).

بر این مبنا در پژوهش حاضر، پژوهشگران با نگاهی کل‌نگر به بررسی ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران پرداخته‌اند و پس از گردآوری اطلاعات از منابع اسنادی، نقش ابزار سنجش را ایفا نموده و داده‌های حاصل در رابطه با کاروانسراها را به شیوه‌ای تحلیلی، تفسیر و معنادهی کرده‌اند.

ماهیت نظری پژوهش پیش رو، آن را از سویی با مسائل نظری پیرامون موضوع ارزش در حوزه علوم انسانی و حفاظت مواجه می‌سازد (مبانی و مفاهیم) و از سویی ماهیت تاریخی آن، مطالعه در منابع تاریخی را برای استخراج و فهم نمودهای مبانی و مصادیق این ارزش‌ها در کارکرد کاروانسراها ضروری می‌سازد (مصادیق). بنابراین برای نیل به نتیجه، برای گردآوری و تحلیل داده‌ها از سه مرحله بهره گرفته شده‌است که عبارتند از (شکل ۱):

در مرحله اول که مقصود آن تبیین معنا و مفهوم ارزش در علوم انسانی است، از روش تحقیق توصیفی (تحلیل محتوا) استفاده شده‌است؛ که در آن، علاوه بر تصویرسازی آنچه هست (چیستی پدیده)، به تشریح و تبیین دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن پرداخته می‌شود. برای تبیین و توجیه دلایل، وجود تکیه‌گاه استدلالی محکمی ضرورت دارد. این تکیه‌گاه از طریق جستجو در ادبیات و مباحث نظری تحقیق و تدوین گزاره‌ها و قضایای کلی موجود دربارهٔ آن فراهم می‌شود. به طور کلی اینگونه پژوهش‌ها، به منظور توصیف عینی و کیفی محتوای مفاهیم، متن‌ها، پدیده‌ها و فضاها به صورت نظام‌وار انجام می‌شود و ارزش علمی بالایی دارد و می‌تواند به کشف حقایق، ایجاد شناخت کلی و تدوین قضایای کلی در تمامی حوزه‌های دانش بشری منجر شود (Hafeznia, 2015). قلمرو تحقیق توصیفی، متن‌های مکتوب، شفاهی، تصویری و فضایی هستند (Hafeznia, 2015) که در آن از روش مطالعه کتابخانه‌ای، میدانی، مصاحبه، مشاهده و... می‌توان جهت جمع‌آوری داده‌ها استفاده نمود. در این روش، پژوهشگر از نظر منطقی جزئیات مربوط به مسئله تحقیق خود را با گزاره‌های کلی مربوطه ارتباط می‌دهد و به نتیجه‌گیری می‌پردازد. بر این اساس در این مرحله، داده‌های کیفی پیرامون موضوعات ارزش‌های سیاسی و اجتماعی با استفاده از منابع اسنادی مکتوب کتابخانه‌ای در حوزه‌های علوم مرتبط با ارزش مانند علوم انسانی در سطح خرد و کلان و نظرات صاحب‌نظران این عرصه‌ها استخراج، و به شیوه استدلال منطقی و قیاسی استنباط و طبقه‌بندی می‌شود.

در مرحله دوم که مقصود آن شناسایی مصادیق ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراهای تاریخی فلات مرکزی ایران است، روش تحقیق تاریخی انتخاب گردیده‌است. در این مرحله، تحقیق با دشواری‌هایی روبرو است، از جمله مشکلات خاص این تحقیق به عنوان یک پژوهش تاریخی این است که رویدادهای تاریخی قابلیت تکرار و مشاهده مستقیم ندارند؛ چرا که این وقایع در گذشته اتفاق افتاده و دیگر کاروانسراها

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

نقشی را که در گذشته ایفا می‌کرده‌اند، دارا نمی‌باشند. همچنین بعضی از منابع موجود که حکایت از دوران گذشته و وقایع کاروانسراها دارند، از اعتبار و سندیت برخوردار نیستند. در تحقیقات تاریخی محقق برای انجام تحقیق از منابع زیر می‌تواند استفاده نماید: منابع شفاهی (مانند خاطره‌ها، ضرب المثل‌ها، نقل قول‌ها و...)، منابع مکتوب (مانند شجره‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها، فرمان‌ها و...)، منابع تصویری (مانند عکس، فیلم، نقشه‌ها، نمودارها، نقاشی‌ها، عکس‌های هوایی و...)، منابع ساختمانی (بناهایی که در یک دوره تاریخی ساخته شده و هنوز پابرجا هستند)، منابع مادی و ابزاری (اجسامی که از یک دوره تاریخی باقی مانده‌اند مانند سلاح، ظروف، سفال‌ها و...) (Mostakhdemin Hosseini, 2014). بر این اساس، در این مرحله با شیوه تاریخی به گردآوری اطلاعات بر پایه منابع اسنادی از خلال مطالعه کتب و تحقیقات پژوهشگران متأخر، اسناد تصویری و نوشتاری باقی‌مانده از گذشته مانند سفرنامه‌ها و مشاهدات میدانی پرداخته می‌شود و در ادامه مصادیق و نمودهای ارزش‌های سیاسی– اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران استخراج می‌گردد.

در مرحله سوم ابتدا ریزمصادیق ارزش‌های سیاسی– اجتماعی کاروانسراهای برون شهری حاصل از خلال مطالعه منابع تاریخی در مرحله دوم، به روش استدلال استقرایی در قالب مفاهیم کلی دسته‌بندی می‌شود. این روش استدلال، رویه‌ای از جزء به کل دارد و به عبارتی حرکت از مصداق به مفهوم برای تکوین یک نظریه است. در این روش با مطالعه منابع به جا مانده از گذشته، حکم استخراج می‌شود (Strauss & Corbin, 1998). سپس بر اساس داده‌های مرحله اول، آراء و اندیشه‌های یکی از اندیشمندان صاحبنظر در هر یک از حوزه‌های علوم سیاسی و اجتماعی گزینش می‌شود و به شیوه استدلال منطقی که رویکردی قیاسی و رویه‌ای از کل به جزء دارد، مفاهیم کلی ارزش‌های سیاسی– اجتماعی کاروانسراها در تطابق با این نظریه‌ها تحلیل می‌گردند. مهم‌ترین جایگاه به کارگیری روش استدلال منطقی، جایی است که معماری در تعامل با حوزه‌هایی مانند هنر، فلسفه و علوم انسانی قرار گرفته و به شکل مستقیم با مفاهیم ذهنی و نظری پیوند می‌یابد (Mirjani, 2010). در زمینه پژوهش‌های کیفی– تاریخی مانند این پژوهش نیز، به دلیل اینکه تجربه مستقیم موضوع و مفاهیم پژوهش امکان‌پذیر نیست، باید با شکلی کل‌نگر چنین موضوعاتی را بررسی کرد؛ بنابراین محقق با اتکا به پردازش‌های ذهنی خود و با رویکردی کل‌نگر در قالب پژوهش تحلیلی، تفسیری از روابط موجود در پدیده موردنظر عرضه می‌کند (Mirjani, 2010). بر اساس این روش استدلال، ارزش‌های سیاسی– اجتماعی کاروانسراهای برون شهری تبیین شده و کلیدواژه‌ها و مصداق‌ها و محتواهای هر یک در جداول مرتبط ارائه می‌گردد.

٤. بدنه پژوهش

٤-١. تبیین مفهوم ارزش‌های سیاسی

ارزش‌های سیاسی، باورهای ارزشی معطوف به نظام سیاسی هستند. در واقع، این ارزش‌ها، مفاهیمی جمعی هستند که از حیث سیاسی خوب و مطلوب یا بد و نامطلوب تلقی می‌گردند. به بیانی دیگر، ارزش‌های سیاسی، جهت‌گیری‌های افراد (مثبت و منفی) نسبت به نظام سیاسی یا دولت و حکومت هستند. ارزش‌های سیاسی افراد، اساسی‌ترین بخش فرهنگ سیاسی آن‌ها به شمار می‌رود که با نظام فرهنگی جامعه به طور هم‌بسته‌ای ارتباط دارد؛ بنابراین این ارزش‌ها در هر جامعه، با نظام ارزشی آن جامعه ارتباطی تنگاتنگ دارند (Almonde al., 2002).

روتگرز ارزش‌های سیاسی و عمومی را ارزش‌های ویژه‌ای می‌داند که به جامعه خوب یا منافع عمومی تعلق دارند. وی معتقد است که این ارزش‌ها به میزان تحمل جامعه و سعادت افراد آن بدون در نظر گرفتن ارجحیت‌ها و منفعت‌های فردی مربوط است. وی برای این گروه از ارزش‌ها طیف گسترده‌ای از ارزش‌هایی چون عدالت، آزادی، امنیت، دموکراسی، احتیاط، سلامتی تا بوروکراسی صادقانه، تحصیل و آموزش عمومی، آب آشامیدنی و حتی پارک بازی بچه‌ها و دست‌یابی به اینترنت، در نظر گرفته است (Rutgers, 2008).

آلموند و همکارانش، در سطوح مختلف حکومتی، دامنه‌ای از ارزش‌های اجتماعی– سیاسی که در تعالی حکومت نقش برجسته‌ای دارند را شناسایی نموده‌اند. از دیدگاه آنان، حکومت جهت کسب قدرت و حفظ آن، ایجاد ساختار مناسب و نیز ساماندهی به نهادها باید استراتژی‌ای اتخاذ کند که مبتنی بر شکل‌گیری ارزش‌های متعالی سیاسی– عمومی و به دور از هر گونه منفعت فردی یا سلایق شخصی باشد. آن‌ها در هر سطح

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

حکومتی دو یا چند ارزش را برجسته کرده‌اند (Almonde al.,2002). ایشان برای تقسیم‌بندی ارزش‌های سیاسی، سه سطح کلی را در نظر گرفته‌اند (جدول ۱):

آلپورت نیز ارزش‌های سیاسی را علاقه‌مندی به شهرت، قدرت و نفوذ شخصیتی که الزاما به حوزه سیاست محدود نیست، تعریف می‌کند (Alport, 1967 quoted from Saeedinejad, 2008). بهشتی‌پور نیز این‌گونه ارزش‌ها را ارزش‌هایی می‌داند که مورد توافق و پذیرش اکثریت بوده و در طی سالیان متمادی به دست آمده است. به عقیده وی، مهم‌ترین این ارزش‌ها، آزادی، عدالت خواهی، صداقت، دموکراسی و قانون‌گذاری می‌باشد. به بیانی کامل‌تر، این ارزش‌ها، ارزش‌های ایجاد شده توسط حکومت/دولت به وسیله خدمات‌رسانی، قانون‌گذاری و سایر فعالیت‌هایی است که معطوف به اهداف جمعی و اجتماعی باشد (Salahi Kejor, 2011).

٤-٢. تبیین مفهوم ارزش‌های اجتماعی

ارزش در علوم اجتماعی معانی مختلفی دارد که معمولاً در سه دسته قرار می‌گیرد. ارزش‌های اجتماعی، ارزش‌های اقتصادی و ارزش‌های فرهنگی؛ اما به گفته «ریموند ویلیامز» ارزش‌ها در دو معنای اصلی قرار دارند. یکی از آن‌ها ارزش اجتماعی است یعنی چیزهای مطلوب و ارزنده‌ای که افراد جامعه به آن توجه نموده و جهت نیل به آن تلاش می‌کنند. ارزش در معنای دوم، ارزش‌های فرهنگی است که معیار، استاندارد و ضابطه قضاوت اخلاقی درباره امور مختلف هستند. از نقطه نظر وی، ارزش‌ها معیاری برای قضاوت یا شناخت هستند که از عقاید متمایزند؛ وی معتقد است ارزش‌ها هم دارای اجزای احساسی و هم مؤلفه‌های شناختی هستند (Sadra & Ghanbari, 2008). در جدول ذیل شماری از آراء اندیشمندان حوزه علوم اجتماعی پیرامون موضوع ارزش اجتماعی بیان گردیده‌است (جدول ۲).

٤-٣. تبیین نقش ارزش در حفاظت میراث

محمدمنصور فلامکی در کتاب «منشور مرمت معماری» می‌نویسد: «چنان که پیداست، ظریف‌ترین و پرقدرترین مقوله‌ای که در باب مرمت (از مرمت معماری تا مرمت محیطی) به میدان اندیشه پردازی‌های مرمت‌گران می‌آید،

شکل ۱: مراحل انجام و روش پژوهش

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

جدول ۱: سطوح ارزش‌های سیاسی (Almonde al., 2002, p. 258)

مفهوم	سطح تحلیل	کلیدواژه ارزش	مصداق‌ها و محتواها
ارزش‌های سیاسی	سیستمی	حفظ نظام	قانون‌مندی و پیش‌بینی‌پذیری عملکرد در عرصه سیاست داخلی و خارجی
		سازگاری‌پذیری	توانایی سازگاری ساختاری و فرهنگی در پاسخ به تغییرات و چالش‌های محیط
	فرآیند	مشارکت مؤثر در رویدادهای سیاسی	واجد اهمیت ابزاری برای سیاست داخلی و خارجی؛ احساس کرامت و اثربخشی
		متابعت و حمایت	ایفای وظایف شهروندی و خدمت به میهن و دوری از مجازات‌ها
		عدالت	برابری ظاهری و ماهیتی در برابر دادگاه
	سیاست‌گذاری	رفاه (کمی و کیفی)	رشد سرانه، کمیت و کیفیت بهداشت، برابری در توزیع
		امنیت (فردی و ملی)	ایمنی شخص و دارایی‌هایش، نظم عمومی و امنیت ملی
		آزادی	آزادی از مقررات، احترام به استقلال عمل افراد، گروه‌ها و ملت‌ها، حمایت از حریم زندگی خصوصی

جدول ۲: تبیین مفهوم ارزش اجتماعی از دیدگاه صاحب‌نظران

مفهوم ارزش‌های اجتماعی از دیدگاه صاحب‌نظران	
صاحب‌نظر	**تعریف ارزش اجتماعی**
امیل دورکیم (Durkheim, 1981)	جامعه معیار ارزش‌گذاری اخلاقی است. تمامی ارزش‌ها به باورهای جمعی مرتبط است. اشیاء به خودی خود فاقد ارزش هستند؛ چراکه ارزش‌ها محصول باورداشت‌های همگانی‌اند.
ریموند ویلیامز (Sadra & Ghanbari, 2008)	ارزش‌های اجتماعی چیزهای مطلوب و ارزنده‌ای که افراد جامعه به آن توجه نموده و جهت نیل به آن تلاش می‌کنند
آلن بیرو (Birou, 1996)	مدل‌های کلی رفتار، هنجارهای کرداری و احکام جمعی که با پذیرش عمومی همراه است. شامل انواع ارزش‌هایی که افراد یک جامعه با آنها حیات اجتماعی را گذرانده و در برابر آنان به نوعی توافق می‌رسند گاهی ارزش‌های فرهنگی، اخلاقی و دینی نام می‌گیرند که یکپارچگی اجتماعی را قوام می‌بخشند.
شوارتز (Schwartz, 1992)	محافظه‌کاری و توجه به غیر از خود بیانگر ارزش‌های نظام سنتی عبارت‌اند از: امنیت، سنت، همنوایی، نوع‌پرستی و رستگارباوری.
گیدنز (Giddens, 1994)	به معنای خوب یا بد، شایسته و مطلوب، ناشایست و نامطلوب نزد یک فرد یا گروه.
میرزایی (Mirzaei, 2016)	کیفیت‌ها، اعتقادات و معیارهای اخلاقی یا حرفه‌ای معین در زمینه سودمندی چیزی درون یک فرهنگ یا گروهی از انسان‌ها مجموعه‌ای از ارزش‌های فردی و هنجارهای فرهنگی مشترک. شامل ارزش‌های فردگرایانه و رقابت‌گرایانه، همکارانه، نوع‌دوستانه یا دگرخواهانه.
ربانی و شاهنوشی Rabbani & Shahnooshi, 2006)	مفاهیم مقدس و قابل احترام در هر جامعه چون آزادی، عدالت، علم دوستی، حق‌پرستی و غیره شکل‌گیری هنجارهای اجتماعی (رفتارها در جامعه) بر اساس این ارزش‌ها. ادامه حیات هر جامعه منوط به رعایت این ارزش‌ها و هنجارها توسط افراد جامعه است.
محسنی (Mohseni, 2000)	چیزی که مورد پذیرش همگان است. هر چیزی که جامعه به آن ارزش نهد. در مقابل ارزش فردی قرار می‌گیرد.

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

ارزش است» (Falamaki, 1986). تبیین ماهیت ارزش‌ها گامی اساسی در تضمین این نکته است که اقدامات حفاظتی، اهمیت فرهنگی میراث را رعایت کنند. حفاظت کارا مستلزم شناسایی دقیق جلوه‌های ارزش‌ها مانند الگوهای خاص، عناصر یا فرآیندهایی که ارزش‌ها را حمایت یا حمل می‌کنند، است (Talebian, 2005).

به عقیده آیت‌الله‌زاده شیرازی، حفاظت باید از ارزش‌ها و پیام‌ها پاسداری و در صورت امکان آن را تشدید کند و عمق ببخشد. این ارزش‌ها اساساً بر اولویت‌هایی که در مداخله‌ها مدنظر قرار می‌گیرند اثر می‌گذارند و ماهیت رفتار فرد را تحت تأثیر قرار می‌دهند.... ممکن است تعیین دقیق ارزش‌ها منازعه آفرین باشد که حضور ذهن، آمادگی فرهنگی و پختگی لازم را می‌طلبد تا مقام دقیق هر یک را مشخص کند (Ayatollah Zadeh Shirazi, 2012).

آیلین ارباسلی در کتاب «حفاظت معمارانه»، دیدگاه حفاظت بر پایه ارزش‌ها را مطرح می‌کند و در این رابطه می‌گوید: «نگرش بر پایه ارزش‌ها در حفاظت شامل شناخت گستره متنوعی از ارزش‌ها و پاسخ‌گویی به نیازهای آن‌ها از راه مداخلات و مدیریت مناسب است و نقش حفاظت، نگهداری و در جای مناسب تقویت ارزش‌ها است» (Erbasley, 2013, p. 40). «نگرش بر پایه ارزش‌ها در حفاظت، روش تحلیل‌گرایانه‌ای است که در آن داوری ارزش‌ها باید تا حد امکان هدفمند باشد؛ بنابراین ضرورت دارد که هم دامنه‌ای از تمایلات متفاوت در بنا یا مکان را دخیل کند و هم مشارکت گروه‌های چند رشته‌ای شامل مردم شناسان، صاحب‌نظران علوم اجتماعی و اقتصاددانان که همگی در سنجیدن ارزش‌ها، روش‌ها و نگرش‌های متفاوتی را به کار می‌گیرند. ارزش‌ها باید نسبت به هم به تعادل برسند و در هنگام تصمیم‌گیری برای حفاظت، اولویت‌بندی شوند. بعید است در یک پروژه به تمامی ارزش‌ها با یک درجه اهمیت برخوردار شود. در واقع برخی از ارزش‌ها در تضاد با هم هستند و نیازمند تصمیم‌گیری آگاهانه و متعادل در گروه خواهد بود» (Erbasley, 2013, p. 42).

٤-٣-١. تبیین نقش و مفهوم ارزش‌های غیر کالبدی با تأکید بر ارزش‌های سیاسی- اجتماعی در حفاظت و معماری

از دیدگاه فیلدن و یوکیلهتو، منابع میراث متضمن ارزش‌های بسیاری هستند که عموماً ذاتی خود منبع هستند. این ارزش‌ها گستره وسیعی از تاریخی تا تجاری را در برمی‌گیرد. یک اثر گاه دارای ارزش‌های متناقضی است که تصمیم‌گیری‌های مدیریتی را دشوار می‌سازد؛ همچنین قضاوت‌های ارزشی می‌توانند در بستر زمان دستخوش تحول و دگرگونی شوند. این ارزش‌ها به طور هم‌زمان می‌توانند به حفاظت میراث فرهنگی یا فراموشی و ویرانی آن‌ها منجر گردند. به عنوان مثال، ارزش‌های ملی یا سیاسی می‌توانند انگیزه حفاظت یک اثر باشد، ولی همین ارزش‌ها گاه به نابودی اثری که آرمان‌های سیاسی زمانه را تأمین نمی‌نماید، منجر می‌گردند. بسیاری از ارزش‌ها، به ویژه ارزش‌های اقتصادی- اجتماعی معاصر، می‌توانند تأثیر مثبت و یا منفی بر منبع میراث فرهنگی بگذارند؛ که به نوع ارزش و تأکیدی بستگی دارد که در ارزیابی به آن توجه می‌شود؛ بنابراین، بیان و توضیح روشنی از ارزش‌ها حیاتی و ضروری است. ایشان ارزش‌های آثار را به دو دسته عمده تقسیم می‌کنند:

- ارزش‌های فرهنگی شامل ارزش‌های هویت (بر پایه شناسایی)، ارزش نادر بودن (بر اساس آمار)، ارزش نسبی هنری یا فنی.
- ارزش‌های اجتماعی- اقتصادی روزگار جاری شامل ارزش اقتصادی، ارزش کارکردی، ارزش‌های آموزشی، ارزش اجتماعی، ارزش‌های سیاسی (Fielden & Ukilehto, 2003).

فیلدن همچنین از ارزش‌های تاریخی، باستان‌شناسانه، مستند، معمارانه، زیبایی‌شناسانه، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی برای اثر سخن گفته است؛ اما ارزش عاطفی را به عنوان اولیه‌ترین تأثیر آن قلمداد می‌کند (Fielden quoted from Hojjat, 2001).

آیشم و همکاران، نیز سه گروه ارزش‌های تاریخی، فرهنگی- اجتماعی و روز برای ارزش‌ها برشمرده‌اند. ایشان ارزش‌های علمی- آموزشی، عملکردی، گردشگری، سیاسی و اقتصادی را به عنوان زیرشاخه ارزش‌های روز تعریف نموده‌اند (Aysham et al., 2016).

جرمی وِلز، نیز سه گروه ارزش‌های موضوعی، تجربی و اجتماعی- فرهنگی برای ارزش‌ها برشمرده است (Wells, 2010).

آیلین ارباسلی نیز معتقد است: «معنای یک بنا یا مکان دارای اهمیت تاریخی، معماری و فرهنگی، مشخص‌ترین ارزش آن است. همانی که گم شدنش اهمیت فرهنگی آن را بی‌ارزش

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

خواهد کرد. هر چند در نگرش بر پایه ارزش‌ها در حفاظت، شناخت گستره وسیع‌تری از ارزش‌ها لازم است. (گستره‌ای) که تماماً مرتبط با بافت فیزیکی نیست. عموماً ارزش‌هایی که با میراث فرهنگی پیوند خورده‌اند، ارزش‌های تاریخی، معماری، زیبایی‌شناسی، ارزش‌های نادر و ارزش‌های باستان‌شناختی هستند. ارزش‌های دیگر کمتر مادی هستند و به معنای حسی، نمادین و معنوی یک مکان مربوط می‌شوند». وی تعدادی از ارزش‌های وابسته به میراث فرهنگی را تعریف کرده و اذعان می‌دارد که «این فهرست به هیچ وجه جامع نیست، بلکه به عنوان دید کلی و نقطه شروع در آغاز یک پروژه حفاظتی در نظر گرفته شده‌است» (Erbasley, 2013, p. 42). این ارزش‌ها، ارزش‌های قدمت و نادر بودن، معمارانه، هنری، شرکت‌پذیری (پیوندی است که یک بنا یا مکان با رویداد یا شخصیتی در تاریخ دارد.)، فرهنگی، اقتصادی، آموزشی، عاطفی، تاریخی، منظری، تمایز محلی، سیاسی، عمومی، دینی و معنوی، علمی، تحقیقی و معرفتی، اجتماعی، نمادین و فنی را در برمی‌گیرند (Erbasley, 2013).

آیت‌الله‌زاده شیرازی نیز ارزش‌ها را در سه گروه طبقه‌بندی کرده‌است:

- ارزش‌های عاطفی: الف. شگفتی؛ ب. هویتی؛ ج. تداوم و بقاء؛ د. معنوی و نمادی.
- ارزش‌های فرهنگی: الف. استنادی؛ ب. تاریخی؛ ج. باستان‌شناسی، قدمت و کمیابی؛ د. زیباشناختی و نمادی؛ ه. معمارانه؛ و. منظری و زیست محیطی؛ ز. علمی.
- ارزش‌های کاربردی: الف. عملکردی؛ ب. اقتصادی؛ ج. اجتماعی؛ د. سیاسی (Ayatollah Zadeh Shirazi, 2012).

راندال ملسون (Randall, 2002) دو گروه ارزش‌های اقتصادی و اجتماعی– فرهنگی برای یک اثر برشمرده است. وی معتقد است ارزش‌های اجتماعی– فرهنگی، هسته اصلی ارزش‌های حفاظتی است که به یک بنا، شیء یا مکان ضمیمه شده و حفظ مفهوم آن برای مردم یا گروه‌های اجتماعی، با قدمت، زیبایی، هنر و پیوند آن با افراد یا وقایع مهم و نقش آن در وابستگی فرهنگی مرتبط است. ارزش‌های اجتماعی– فرهنگی خود شامل ارزش تاریخی، فرهنگی– نمادی، اجتماعی، روحانی– مذهبی و زیبایی‌شناسی است.

سباستین لیرا نیز ارزش‌های اثر را ارزش‌های زیبایی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و ریاضیاتی، زیست محیطی، نوآوری، سنت و ارزش‌هایی بر اساس جنسیت معرفی کرده است (Lera, 1980).

احد نژادابراهیمی و همکاران نیز ارزش‌های اثر را در دو گروه طبقه‌بندی کرده‌اند که عبارت‌اند از ارزش‌های با ماهیت کاربردی و ارزش‌های با ماهیت معنوی. ارزش‌های با ماهیت کاربردی به بررسی تصویر ذهنی مردم عادی و متخصصان و برداشت‌های آنان در تاریخ و کاربرد بناها می‌پردازد که خود عبارت‌اند از ارزش‌های تاریخی، هنری، آموزشی، فنی ساختاری، اقتصادی و گردشگری. ارزش‌های با ماهیت معنوی، ارزش‌های معنوی و غیرمادی هستند که به شناخت انسان و وجوه جسمانی و روحانی او می‌پردازد و عبارت‌اند از: ارزش‌های اجتماعی، سیاسی فرهنگی، هویتی و عاطفی (Nejad Ebrahimi et al., 2012)

بنابراین ارزش‌های سیاسی و اجتماعی در طبقه‌بندی‌های مختلف ارزش‌های اثر از دیدگاه صاحب‌نظران حوزه حفاظت و معماری مطرح شده‌است و همان‌گونه که شرح داده شد این ارزش‌ها، گاه توسط شماری از اندیشمندان حوزه حفاظت و معماری، خود به عنوان یک گروه از ارزش‌های اثر شمرده شده (Wells, 2010, Ayatollah Zadeh Shirazi, 2003 & Lera, 1980) و گاه به عنوان زیرمجموعه گروهی از ارزش‌های اثر تحت عنوان ارزش‌های کاربردی یا ارزش‌های روزگار معرفی شده‌اند (Feilden, 2003, Randall, 2002 & Nejad Ebrahimi et al, 2012)؛ که این امر بیان‌گر نقش و جایگاه شناخت ارزش‌های سیاسی– اجتماعی آثار در فرآیند حفاظت و مرمت آثار فرهنگی است.

٤-٤. مصادیق ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراهای برون شهری بر اساس منابع تاریخی

٤-٤-١. مصادیق ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری

در گذشته به ویژه عصر صفوی، توجه به احداث کاروانسراها، اقدامی نمادین و یا تبلیغی سیاسی محسوب می‌گردید که منجر به افزایش وجهه و مشروعیت حکومت بین مردم می‌شد. به عبارتی تلاش شاهان و صاحب‌منصبان برای ساخت و توسعه کاروانسراها، با اهداف سیاسی همراه بود و در همین راستا

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

تعدادی از این بناها عملکرد سیاسی یافتند. کاروانسراها در دوران صفویه علاوه بر استفاده کاروان‌های تجاری- زیارتی برای استراحت سفرای سیاسی- تجاری سایر کشورها و نیز جهانگردانی که برای اهداف اقتصادی- سیاسی به ایران وارد می‌شدند نیز کاربرد داشتند؛ این‌گونه کاروانسراها بیشتر در شهرهایی با مرکزیت سیاسی همچون تبریز، اصفهان و قزوین وجود داشتند. کاروانسرای مادرشاه مورچه‌خورت در مسیر جاده اصفهان- تهران از این دست کاروانسراهاست. ماکسیم سیرو درباره آن می‌نویسد: «سفرا و هیئت‌های سیاسی پیش از ورود به اصفهان، پایتخت صفویان، در این محل توقف می‌کردند و لباس رسمی می‌پوشیدند و سپس با محافظان مخصوص تا شهر همراهی می‌شدند» (Siro, 1949, p. 147). سفیری که در آنجا از وی استقبال به عمل می‌آمد تا تشرف به دربار از نوای موسیقی، نقاره‌چیان درباری و تدارکات دیگر بهره می‌برد و سرانجام در کاروانسرای سلطنتی واقع در ورودی بازار و هم‌جوار خیابان اصلی، اقامت داده می‌شد(Grube, et al., 2009). در اصطبل آن، فیل‌هایی نگهداری می‌شد که به هنگام اجرای این تشریفات هیئت‌های سیاسی کاربرد داشتند (Siro, 1949)؛ لذا این کاروانسرا همتای رسمی دربار محسوب می‌شد و رابطه‌ای عمیق بین کاروانسراها و بناهای تشریفاتی پایتخت وجود داشت.

همچنین اشخاص سایر کشورها معمولاً در کاروانسراهای شاهی -و نه کاروانسراهای معمولی شهر- اقامت می‌یافتند. تاورنیه در سفرنامه خویش بیان می‌دارد که بیشتر افرادی که مانند او در کاروانسرای سنگی زنجان اسکان داشتند، ارامنه بوده‌اند. این بنا کاروانسرایی حکومتی بوده که روبروی مرکز حکومت شهر بنا شده و حاکم زنجان (آقاخان مقدم) و سایر درباریان آنجا حضورداشته‌اند (Tavernier, 1957).

کاروانسرای شاهی قزوین متعلق به دوره شاه طهماسب نیز علاوه بر کاربری تجاری، جهت خدمت‌رسانی به مهمانان خارجی استفاده می‌شد (Chardin, 1956; Dan Garcia, 1963). برخی از کاروانسراها هنگام تفریح و یا شکار شاهان و حاکمان، در اختیار آنان و همراهانشان جهت استراحت قرار می‌گرفتند. گاه قبل از سفر، اقلام مورد نیاز توسط دربار به این کاروانسراها فرستاده می‌شد. از نمونه این کاروانسراها می‌توان به کاروانسرایی در مسیر اصفهان- مازندران اشاره کرد که در زمان سفرهای شاه عباس اول مورد استفاده او قرار می‌گرفت. این کاروانسرا دو حیاط با ورودی‌های مستقل یکی برای عموم مردم و دیگری برای همراهان پادشاه داشته است. در هنگام اسکان هیئت‌های سیاسی، این دو حیاط به طور کاملاً مجزا عمل می‌کردند. همچنین اتاقی به نام شاه‌نشین برای استراحت شاه و درباریانش وجود داشت. کاروانسرای چهل‌حصه نیز تنها به حاکمان و همراهانشان اختصاص داشته‌است (Siro, 1949) مأموران دولتی و مالیاتی به هنگام رسیدگی به امور شهرها و آبادی‌ها، ملاقات با بزرگان و کدخدایان، جمع‌آوری مالیات و... در کاروانسراها به استراحت و ساماندهی امور می‌پرداختند؛ مانند کاروانسرای شاه عباسی ورزنه و نیز رباط ترک (مسیر گلپایگان- کاشان) (Siro, 1949, p. 186).

به دلیل استفاده شاهان و درباریان، این کاروانسراها از شرایط رفاهی- خدماتی مطلوب‌تری نسبت به سایرین برخوردار بودند. حتی مسیرهای عبوری شاهان و به ویژه کاروانسراهای مسیر جاده ابریشم مانند کاروانسرای میان دشت (دامغان- سبزوار) به سبب رونق تجاری و حضور دائمی مأموران حکومتی، عملکرد بهتری داشتند.

سلسله صفویه از زمان تأسیس، درگیر شورش‌های داخلی و تهاجم عثمانی‌ها و ازبک‌ها در غرب و شرق ایران بود. به همین دلیل شاهان صفویه نخست، در راستای تقویت ارتش و تأمین وسایلی که بتوانند سپاه خود را هنگام نبرد به جبهه‌های غربی و شرقی برسانند، همت گماردند. لذا سیاست نظامی آن‌ها به ویژه شاه عباس اول، برقراری امنیت داخلی و در مرحله بعد احداث جاده‌های جدید و بازسازی مسیرهای قدیمی و فراهم نمودن تأسیساتی مانند آب‌انبار، کاروانسرا و غیره جهت تسهیل حرکت نیروهای نظامی و عبور و مرور کاروان‌ها بود (Shanwaz & Khaghani, 2014). در واقع یکی از اهداف ایجاد کاروانسرا، حفاظت و دفاع در هنگام نبرد به شمار می‌رفت (Clavijo, 1965). از این رو در زمان صفویان، برخی کاروانسراهای برون شهری، تنها برقراری امنیت کاروان‌ها جهت حفظ قدرت حاکم و امنیت ملی را بر عهده داشتند. به گفته تاورنیه شاهان صفوی برای آسودگی خاطر کاروانیان، کارکرد بعضی از این بناها را امنیتی نشان می‌دادند (Tavernier, 1957). این کاروانسراهای برون شهری مکانی جهت اسکان کوتاه مدت مسافران و تأمین شرایط راحتی

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

ایشان به دور از عوامل مزاحم انسانی و طبیعی بود. این بناها با طرح قلعه و پناهگاه ساخته شده و بیشتر آن‌ها در سمت ورودی بنا یا در گوشه‌های بیرونی آن، دارای برج‌هایی جهت برقراری امنیت بودند (Pazuki Tarodi, 1997). یکی از این بناها، کاروانسرای مرنجاب در شمال شرقی شهر آران‌وبیدگل است که در دوره سلطنت شاه عباس اول جهت حفاظت از کاروان‌های بزرگی که از کشورهای آسیایی و از مسیر جاده ابریشم رهسپار کشورهای اروپایی بودند بنا گردید. حمله ناگهانی ازبک‌ها از سمت کویر و سیاه‌کوه به قصد کاشان و اصفهان، موجب ساخت قلعه کاروانسرای مرنجاب گردید (Turkman, 1998)؛ تا هم محل استراحت کاروان‌ها باشد و هم به عنوان یک دژ نظامی، امنیت منطقه را تضمین نماید. قسمت بالایی کاروانسرا جهت سنگرهای دیده‌بانی و حضور دائمی پانصد فرد مسلح ایجاد شده بود. در راه اصفهان به شیراز نیز کاروانسرای هشت ضلعی امین‌آباد با کاربرد امنیتی و نظامی در زمان شاه صفی احداث شد. از این رو برج‌های دفاعی در چهار طرف این کاروانسرا مشاهده می‌شد. موقعیت کاروانسرا بر سر راهی بود که در مجاورت آن کوه‌های بلند قرار داشت و قبایلی در آنجا سکونت داشتند که هر از گاهی به کاروانیان حمله می‌کردند (Siro, 1949; & Hillenbrand, 2004).

به منظور حفظ و بهبود کارکرد امنیتی کاروانسراها به عنوان یکی از اهداف سیاسی حکومت در دوران صفوی، وظیفه اصلی کاروان‌باشی و نگهبانان حکومت در کاروانسرا، حفظ امنیت کاروان و زائرین در زمان اقامت در کاروانسرا و توجه به امنیت محیط پیرامونی بود و کاروانیان نیز دو درصد از درآمد خود را در ازای برقراری آسایش و امنیت، به کاروان‌سالار تقدیم می‌کردند (Tavernier, 1957).

بر طبق سفرنامه‌ها و منابع تاریخی کاروانسراهای برون شهری نقش اطلاع‌رسانی به عنوان کانون تبادل اخبار و اطلاعات محلی، لشگری، کشوری و سیاسی بر عهده داشته‌اند (Ibra-him Ebn Mirak, 2013; Hoseini, 2000; Tavernier, 1957; Heribert, 1998). برای تبادل اطلاعات حکومتی یا لشگری از کاروانسراها استفاده می‌شد (Hillenbrand, 2004). از دیگر ارزش‌های خبری کاروانسراها می‌توان به آگاهی نسبت به کاروان‌ها، مسافران، شورش‌ها و درگیری‌های محلی اشاره نمود (Kaempfer, 1971). پیام‌آوران حکومتی که پروانچی نام داشتند و به فرمان شاهان و به دلایل سیاسی– امنیتی برای گردآوری اخبار به شهرها فرستاده می‌شدند، در این کاروانسراها استراحت می‌کردند (Turkman, 1998). به این روش شورش‌های محلی بسیاری پیش از اقدام، جلوگیری یا سرکوب می‌گردید و از آنجا که کاروانسراها محل رفت و آمد افراد اقوام و شهرهای گوناگون بودند، به محل تبادل اطلاعات مناطق مختلف کشور بدل گردیده بودند. لذا در محدوده‌های ناامن، بیابانی یا کوهستانی، خبررسانان از کاروانسراهای با کارکرد خبری استفاده می‌نمودند. همچنین برای جستجوی اشخاص در نواحی دورافتاده نیز، به کاروانسرای آبادی آن اشخاص مراجعه می‌شد.

بسیاری از کاروانسراها به ویژه بناهای پیرامون شهرها و روستاها، عملکرد خدماتی– رفاهی داشتند. کاروان‌ها پیش از ورود به شهر، ابتدا در این‌گونه بناها اموال خود را پیاده کرده و خستگی سفر را از خود زدوده و حیوانات را تیمار می‌نمودند. پس از کسب آمادگی لازم برای دخول به شهر، بدون مال‌التجاره وارد شهر شده و از اوضاع اقتصادی کالای خود مطلع گشته و غرفه‌هایی از کاروانسرای درون شهری (عموماً نزدیک بازار) را اجاره کرده و اموال خود را به شهر منتقل می‌نمودند (Vali Beig, 2000). همچنین ایرانیان هنگام سفر کردن چند روز متوالی در خارج از حصار شهر توقف نموده و کاروان را در آنجا تشکیل داده و سپس به راه خود ادامه می‌دادند؛ زیرا تشکیل کاروان‌های مهم و بزرگ نیاز به زمان (چند روز و گاهی چند هفته) داشته تا بین اعضای کاروان توافق لازم حاصل شده و تقویم نیز نحس نباشد. ایرانیان در این مورد به خرافه اعتقاد داشتند. همچنین بنا به گفته ماکسیم سیرو، تشکیل چنین کاروانی در میان شهر یا محله به سبب کوچه‌های تنگ و باریک امکان‌پذیر نبوده‌است. علاوه بر این، گاهی اوقات خانواده بازرگانان تا این محل، اقوام خود را همراهی می‌کردند و این کاروانسراها محل وداع تجار با خانواده‌هایشان بوده‌است (Siro, 1949). بنابراین این کاروانسراها عموماً بلافاصله پس از دروازه شهر قرار داشته‌اند، چنان‌که کاروانسرای ملک پس از دروازه تخت فولاد و کاروانسرای انوشیروان در سمت شمال اصفهان همین نقش را ایفا می‌نمودند. این کاروانسراها از نظر عملکردی خدماتی مشابه هتل‌ها و رستوران‌های بین‌راهی

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

امروزی ارائه می‌نمودند.

برخی از کاروانسراها در کنار تأمین امنیت و آسایش کاروانیان، به روستاهای پیرامونی نیز از طریق بخش‌های خدماتی خود مانند مسجد، قصابی، نانوایی، آسیاب و فروشگاه‌های عرضه متاع کاروان خدمت‌رسانی می‌کردند؛ مانند کاروانسراهای مهیار (مسیر اصفهان- شیراز) و دیرگچین (جنوب تهران) (Kiyani & Clais, 1983). همچنین شماری از کاروانسراها دارای درمانگاه و موقوفات بوده‌اند و بدین روش از مسافرانی که مورد تهاجم راهزنان قرار گرفته و یا در راه بیمار می‌شدند حمایت شده و به آن‌ها وام داده می‌شد تا بتوانند به شهر خود بازگردند یا به راهشان ادامه دهند. در کاروانسراهای برون شهری مسافران تا هر زمان در هر اتاقی که تمایل داشتند می‌توانستند اقامت گزینند و هیچ کس حق دریافت اجاره و هزینه‌ای از ایشان نداشته‌است؛ مگر اینکه فرد بر اساس استطاعت و بخشندگی خود هنگام تخلیه اتاق به میل خویش مبلغی به کاروانسرادار بپردازد (Chardin, 1956) (شکل ۲).

٤-٤-۲. مصادیق ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری

حضور افراد از طبقات اجتماعی مختلف در این بناها سبب شکل‌گیری تبادلات فرهنگی و آشنایی اقوام گوناگون با آداب و رسوم همدیگر و تأثیرات متقابل فرهنگ‌های مختلف بر یکدیگر گردید. از نظر عملکرد اجتماعی، کاروانسراها ابزاری جهت تبادل فرهنگی شمرده می‌شدند (Shanwaz & Khaghani, 2014). وسعت کاروانسراهای برون شهری مانند مهیار و جده و نزدیکی کاروانسراها به یکدیگر در برخی مناطق و رفت و آمد کاروان‌های مختلف به آن‌ها، زمینه آشنایی کاروان‌های مختلف با یکدیگر را فراهم و موجب انتقال مبانی فرهنگی اقوام مختلف به شهرها و حتی کشورهای دیگر می‌شد. بسیاری از جهانگردان خارجی به همین شیوه با آداب و رسوم فرهنگی- اجتماعی ایرانیان آشنایی یافته‌اند (Naraghi, 1990). همراهی هیئت‌های سیاسی توسط همراهان و خانواده‌هایشان نیز زمینه آشنایی با فرهنگ‌های خانوادگی

شکل ۲: مصادیق ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

کشورهای گوناگون را فراهم می‌کرد (Siro, 1971).
شاهان صفوی ساخت بناهای غیرمذهبی همچون کاروانسراها را بر مساجد مقدم می‌دانستند؛ زیرا به این روش هم قدرت و مشروعیت آن‌ها، در جامعه، جنبه‌ای اجتماعی به دست می‌آورد و هم در وحدت مذهبی- ملی اثرگذار بود. از این رو دوره صفویه را روزگار طلایی کاروانسراسازی نامیده‌اند (Hillenbrand, 2004). کاروانسراها در عصر صفوی در رویدادهای مذهبی و انتقال مضامین شیعه نیز تأثیرگذار بودند. با رسمیت یافتن مذهب شیعه در این دوران، نقش مذهبی- اجتماعی کاروانسراها و توجه به زیارت امامان و امامزاده‌ها در جهت تقویت اهداف مذهبی حکومت فزونی یافت. با توجه ویژه شاه طهماسب اول به مذهب تشیع و سیاست‌های شاه عباس اول مانند ممنوعیت حج به دلیل تیرگی روابط ایران و عثمانی، وجهه زیارتی شهرهای قم، مشهد و کربلا پررنگ‌تر شد و دوری راه‌های منتهی شونده به این شهرها نقش مذهبی کاروانسراها برای امنیت و آسایش زائران را برجسته نمود. برای خدمت‌رسانی به زوار و علماء و نیز ترویج مضامین شیعی، کاروانسراهایی در مسیر راه‌های زیارتی عراق، مشهد و قم شکل گرفت (Shanwaz & Khaghani, 2014). تعدادی از کاروانسراها در این دوران به وسیله اشخاص نیکوکار و درباریان برای خدمت‌رسانی به زائرین وقف شد. حتی درآمد حاصل از این بناها همانند کاروانسرای مادرشاه اصفهان برای بناهای مذهبی به مصرف می‌رسید (Muller, 1920). تعدد کاروانسراها در شهرهای بزرگ و هزینه‌های هنگفت ساخت آن‌ها حکایت از ارزش اجتماعی این بناها در بهبود روابط اجتماعی قوم‌های مختلف و تقویت وحدت مذهبی- ملی این دوران دارد.

حضور طبقات مختلف اجتماعی در احداث و بازسازی کاروانسراهای عصر صفوی، از جمله شاه و درباریان، امیران نظامی، بازرگانان، نیکوکاران، زنان و کشاورزان، عملکرد اجتماعی کاروانسراها را بیشتر نمایان می‌سازد. این بناها در بیشتر زمان‌ها پناهگاه قشر ضعیف بودند که نمایان‌گر حضور همه اقشار جامعه در آن است. به همین سبب، بیشتر این بناها با هزینه افراد نیکوکار احداث می‌گردیدند (Dan Garcia, 1984). همچنین کاروانسراها به شخص یا افراد خاصی تعلق نداشتند و مکان حضور همه اقشار مردم بودند؛ زیرا هدف از احداث آن‌ها، تأمین آسایش و امنیت تمام مسافرانی بود که در آن اقامت می‌کردند. بین عموم، کاروانسرادارى، یک شغل متشخص اجتماعی محسوب می‌شد (Bastani Parizi, 1969). اختصاص درآمد کاروانسراها به مدارس، مراکز درمانی و طلاب نیز از کارکرد اجتماعی آن‌ها حکایت دارد. از جمله کاروانسرای مسگران اصفهان دارای کارکرد خدماتی بوده و درآمد آن برای پرسنل بیمارستان دارالشفاء هزینه می‌شد (Chardin, 1956). از دیگر نقش‌های اجتماعی کاروانسرا می‌توان به نام‌گذاری پاره‌ای از آن‌ها به نام مردم یک شهر به دلیل حضور اجتماعی فعال مردم آن شهر همراه با تجار و بازرگانان اشاره نمود؛ مانند کاروانسرای قزوینی‌ها.

از دیگر ارزش‌های اجتماعی کاروانسراها، گسترش ادبیات اجتماعی مسافران در هنگام سفر، حضور سیاحان خارجی در ایران و سفرنامه‌نویسی بود. سیاحان اروپایی گاه از مسافرت‌های خویش خاطراتی می‌نگاشتند که اطلاعاتی پیرامون دستگاه حکومتی، فواصل، عملکرد و معماری کاروانسراها، رسوم اجتماعی و مسائل مذهبی، اقتصادی، تجاری و اجتماعی را در اختیار جستجوگران شناخت ایران می‌گذاشت. این کتاب‌ها گاه به دستور حامیان سیاسی نگاشته می‌شد و حکومت به این روش اطلاعات دقیقی از شرایط جاده‌ها و کاروانسراها به دست می‌آورد؛ مانند سفرنامه برادران شرلی (شکل ۳).

بررسی کاربری‌های فضایی کاروانسراها، کارکرد اجتماعی آن‌ها را بیشتر نمایان می‌سازد. به دلیل مسافرت سواره کاروانیان اصطبل‌هایی در پیرامون کاروانسراها شکل گرفت. همچنین وجود انبار علوفه در کاروانسرا برای آذوقه چهارپایان ضرورت داشت؛ بنابراین معماری کاروانسرا باید هم‌زمان نیازهای مسافران، حیوانات، کالاهای تجاری و علوفه را تأمین می‌کرد. جهت تأمین آسایش مسافران در فصول گرم معمولاً رواق یا ایوان‌هایی روبروی اتاق‌ها احداث می‌شد. بام‌های کاروانسرا مسطح ساخته می‌شد تا در تابستان فضای بیشتری جهت اسکان مهیا باشد و دسترسی آسان به بام به وسیله پله‌های زیاد امکان‌پذیر بود. هنگام شب برای برقراری امنیت، درهای چوبی بزرگ کاروانسرا قفل و زنجیر می‌شد. کاروانسراهای بزرگ، معمولاً محلی برای سکونت کاروانسرادار در اتاق‌های بالای سر در ورودی بنا داشتند. وی مسئول تأمین امنیت و برقراری نظم در کاروانسرا بود (Hillenbrand, 1998).

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

شکل ۳: مصادیق ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

نقش کاروان‌سالار (کاروان‌باشی یا چارواداراباشی) در عملکرد اجتماعی کاروانسرا نیز بایستی مورد توجه قرار گیرد. کاروان‌سالار از طرف مسافران دارای اختیارات، مسئولیت و احترام ویژه‌ای بود. غالباً گروهی شامل پیش‌قراولان، کاتب، جارچی‌باشی و یک نفر امام جماعت وی را همراهی می‌کردند. کلیه تصمیمات کاروان همچون زمان، ساعت و مسیر حرکت که نسبت به فصول و موقعیت‌های مختلف تغییر می‌کرد، تدارک وسایل و غیره توسط وی گرفته می‌شد. او غالباً مشاجرات بین کاروانیان را حل و فصل می‌کرد. کاروان‌سالار تأمین امنیت جمعیت زیادی را در مسافت‌های طولانی در مقابل موانع طبیعی و راهزنان برعهده داشت. او از عبور کاروان از مناطقی که بیماری‌های واگیردار مانند آبله، حصبه، وبا، طاعون و غیره وجود داشت یا امکان حمله دزدان گردنه بود، اجتناب می‌نمود (Ehsani, 2001).

۵. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در دو حوزه سیاسی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته‌است. در هر حیطه ابتدا مصادیق ارزش‌های سیاسی و اجتماعی به دست آمده از خلال منابع مکتوب تاریخی در قالب مفاهیم کلی دسته‌بندی شده (انتزاع مفاهیم از مصادیق) و سپس با نظریه آلموند و همکاران (در علوم سیاسی) و نیز آراء شوارتز (در علوم اجتماعی) پیرامون ارزش‌ها تطابق داده شده و ارزش‌های سیاسی و اجتماعی تبیین می‌گردد.

۵-۱. تبیین ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

۵-۱-۱. مفاهیم ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

با بهره‌گیری از استدلال استقرایی، مصادیق ارزش‌های سیاسی کاروانسراها مورد اشاره در منابع تاریخی، در مفاهیم کلی ذیل دسته‌بندی گردید:

افزایش مشروعیت حکومت و حفظ نظام حاکم: بر اساس آنچه از مطالعه منابع تاریخی پیرامون کاروانسراهای برون شهری حاصل گردید، می‌توان اذعان نمود که مهم‌ترین نقش سیاسی این بناها، در تأثیر آن‌ها در حفظ نظام حاکم و افزایش مشروعیت آن خلاصه می‌شود. این نقش به ویژه در عصر صفوی آنچنان پررنگ گردید که در این دوران کاروانسراها و جاده‌های بسیاری در سراسر کشور به خصوص در مناطق پرخطر جهت تسهیل حرکت نیروهای نظامی و

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

تأمین امنیت احداث شد و مسیرها و کاروانسراهای قدیمی نیز مورد تعمیر و بازسازی قرار گرفت.

انعطاف پذیری و قابلیت انطباق با سیاست‌های حاکم: همچنین کاروانسراها قابلیت سازگاری‌پذیری با شرایط سیاسی حاکم بر جامعه و سیاست‌های حاکمان زمان را دارا بوده‌اند، به گونه‌ای که در عصر صفوی به دلیل توجه ویژه به مذهب تشیع از یک سو و تیرگی روابط ایران و عثمانی و سیاست‌هایی مانند ممنوعیت حج از دیگر سو، وجهه شهرهای زیارتی مانند قم، مشهد و کربلا فزونی یافت و کاروانسراهای بسیاری در مسیر این شهرهای زیارتی احداث گردید.

مشارکت مؤثر در رویدادهای سیاسی: کاروانسراها همزمان با مهمترین کاربری خویش که اسکان موقت مسافران و چهارپایانشان است، در رویدادهای سیاسی نیز مشارکت مؤثری داشتند؛ از آن جمله می‌توان به اسکان مسافران خارجی در کاروانسراهای شاهی، استراحت مأموران دولتی در کاروانسراها هنگام رسیدگی به امور شهرها، جمع‌آوری مالیات و تدارکات نظامی جهت نبرد و سرکوب شورش‌ها و استراحت سفرای کشورهای دیگر در کاروانسراها جهت کسب آمادگی لازم برای شرف‌یابی به حضور شاه اشاره نمود.

حمایت و تبعیت از سیاست‌های حاکم: از دیگر ویژگی های سیاسی بارز کاروانسراها می‌توان به متابعت و حمایت از سیاست‌های دولت حاکم اشاره نمود. در این راستا، بسیاری از کاروانسراها توسط طبقات مختلف اجتماعی از جمله شاه و درباریان، امیران نظامی، بازرگانان، نیکوکاران، زنان و کشاورزان احداث گردید و حتی شماری از آن‌ها توسط افراد نیکوکار و درباریان جهت امور خیریه و مذهبی وقف شدند.

برقراری مساوات و عدالت: استفاده از کاروانسراها برای عموم مردم از فقیر و غنی، مسلمان، مسیحی و...، و از همه اقوام و فرهنگ‌های مختلف، آزاد و در اغلب موارد رایگان یا در ازای دریافت اجاره اندکی بوده‌است و این برخورداری همه شهروندان از مجموعه خدمات عمومی برگرفته از اصل برقراری عدالت در جامعه اسلامی است.

تأمین رفاه و آسایش: کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی غالباً دور از شهرها و آبادی‌ها احداث شده و برای همین می‌بایست نیازهای روزمره مسافران مانند دسترسی به آب و غذا برای خودشان و چهارپایانشان و نیز خدمات بهداشتی مانند حمام و... را تأمین می‌نموده‌است. این مسأله تا بدان‌جا اهمیت داشته که در جوار بعضی از کاروانسراها مانند مهیار بازارچه‌ای شامل خدمات نانوایی، قصابی و... احداث می‌شده‌است. همچنین کاروانسراهای یک منزلی محل تشکیل کاروان و بدرقه مسافران توسط خانواده‌هایشان و نیز محل اسکان موقت کاروانیان پیش از ورود به شهرها، جهت کسب آمادگی لازم برای ورود به شهر بوده‌اند. شماری از کاروانسراها نیز به هنگام تفریح و شکار شاهان و حاکمان، به ایشان خدمت‌رسانی می‌کرده‌اند.

برقراری امنیت و آرامش: یکی از سیاست‌های حاکمان برای حفظ حکومت و نیز افزایش مشروعیت آن، برقراری امنیت کاروان‌ها از طریق احداث جاده‌های جدید، بازسازی مسیرهای قدیمی و فراهم نمودن تأسیساتی مانند کاروانسرا بود و جهت تأمین بیشتر امنیت، کاروانسرادار و نگهبانانی برای این بناها در نظر گرفته می‌شد.

برقراری آزادی و حفظ حریم شخصی: محل و نقشه اتاق‌هایی که برای اسکان موقت مسافران استفاده می‌شد، به گونه‌ای طراحی شده بود که حریم خصوصی افراد درون آن حفظ گردد. به همین منظور در معماری حجره‌های کاروانسراهای ایرانی رواق یا ایوان‌هایی با ارتفاعی بالاتر از سطح حیاط به عنوان پیش ورودی حجرات در نظر گرفته شده‌است که این امر دید به درون اتاق‌ها را محدود نموده‌است. همچنین نور مورد نیاز حجره‌ها یا از طریق نورگیرهای سقفی و یا پنجره‌هایی در بالای درب ورودی اتاق‌ها در ارتفاعی بالاتر از تراز دید تأمین می‌شده‌است و به این شیوه، محرمیت و آزادی مورد نیاز فضای درون اتاق‌ها فراهم می‌گردیده‌است. بنابراین وجود اتاق‌های اختصاصی جهت استراحت مسافران و حفظ حریم شخصی ایشان، مصداق بارز برقراری آزادی در این‌گونه بناهاست.

۵-۱-۲. انطباق مفاهیم ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران با سطوح ارزش‌های سیاسی آلموند و همکاران

همانگونه که در بخش تبیین ارزش‌های سیاسی ذکر گردید، آلموند و همکارانش، در سطوح مختلف حکومتی، دامنه‌ای از ارزش‌های اجتماعی– سیاسی که در تعالی حکومت نقش

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

برجسته‌ای دارند را شناسایی نموده‌اند. از دیدگاه آنان، حکومت جهت کسب قدرت و حفظ آن، ایجاد ساختار مناسب و نیز ساماندهی به نهادها باید استراتژی‌ای اتخاذ کند که مبتنی بر شکل‌گیری ارزش‌های متعالی سیاسی- عمومی و به دور از هر گونه منفعت فردی یا سلایق شخصی باشد. ایشان برای تقسیم‌بندی ارزش‌های سیاسی، سه سطح کلی سیستمی، فرآیند و سیاست‌گذاری را در نظر گرفته‌اند (Almonde al., 2002).

در این پژوهش مفاهیم ذکر شده برای ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری با بهره‌گیری از استدلال منطقی با سطوح ارزش‌های سیاسی مطرح شده توسط آلموند و همکاران تطابق داده شد و در نهایت ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران طبق جدول ذیل تبیین گردید (جدول ۳).

۵-۲. تبیین ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

۵-۲-۱. مفاهیم ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

بدون اغراق می‌توان برجسته‌ترین ارزش کاروانسراها به ویژه در عصر صفوی را جنبه اجتماعی آن‌ها برشمرد. برای تبیین ارزش‌های اجتماعی کاروانسراها در آغاز، با بهره‌گیری از استدلال استقرایی، مصادیق ارزش‌های اجتماعی کاروانسراها مورد اشاره در منابع تاریخی، در مفاهیم کلی ذیل دسته‌بندی گردید:

انتقال مضامین سنت و فرهنگ: با پررنگ شدن مذهب تشیع در ایران در عصر صفوی، نقش مذهبی کاروانسراها نیز

جدول ۳: تحلیل ارزش‌های سیاسی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

مفهوم	سطح تحلیل	کلیدواژه ارزش	مصداق‌ها و محتواها
ارزش‌های سیاسی	سیستمی	حفظ نظام	• احداث کاروانسرا اقدامی نمادین و تبلیغی سیاسی جهت نمایش قدرت عصر صفوی • احداث کاروانسراها منجر به افزایش مشروعیت حکومت • احداث جاده‌های جدید، بازسازی مسیرهای قدیمی و فراهم نمودن تأسیساتی مانند کاروانسرا جهت تسهیل حرکت نیروهای نظامی هنگام شورش‌های داخلی و تهاجم عثمانی‌ها و ازبک‌ها در غرب و شرق ایران. • نقش اطلاع‌رسانی کاروانسراها به عنوان کانون تبادل اخبار و اطلاعات محلی، لشگری، کشوری و سیاسی جهت پیشگیری و سرکوب شورش‌های محلی.
		سازگاری پذیری	• افزایش نقش کاروانسراها با توجه ویژه به مذهب تشیع، سیاست‌هایی مانند ممنوعیت حج به دلیل تیرگی روابط ایران و عثمانی و پررنگ شدن وجهه زیارتی شهرهای قم، مشهد و کربلا به تبع آن
	فرآیند	مشارکت مؤثر در رویدادهای سیاسی	• استراحت مأموران دولتی هنگام رسیدگی به امور شهرها، جمع‌آوری مالیات و تدارکات نظامی • استراحت سفرای سایر کشورها در کاروانسراها و کسب آمادگی برای شرفیابی حضور شاه • اسکان مسافران خارجی در کاروانسراهای شاهی
		متابعت و حمایت	• حضور طبقات مختلف اجتماعی در احداث و بازسازی کاروانسراهای عصر صفوی، از جمله شاه و درباریان، امیران نظامی، بازرگانان، نیکوکاران، زنان و کشاورزان. • وقف کاروانسراها توسط افراد نیکوکار و درباریان
		عدالت	• اقامت رایگان مسافران در کاروانسراها • استفاده همه اقشار جامعه از مرفهین تا قشر ضعیف از کاروانسراها
	سیاست‌گذاری	رفاه (کمی و کیفی)	• وجود درمانگاه و موقوفات جهت حمایت از مسافران بیمار یا در راه مانده • خدمات‌رسانی به مسافران و نیز روستاهای پیرامونی از طریق بخش‌های خدماتی مانند بازار، حمام، نانوایی، آب‌انبار و... • کسب آمادگی لازم برای ورود به شهر یا تشکیل کاروان در کاروانسراهای یک منزلی • خدمت‌رسانی کاروانسراها به شاهان و حاکمان هنگام تفریح و شکار ایشان
		امنیت (فردی و ملی)	• وجود کاروانسرادار و کاروان‌سالار برای تأمین امنیت فردی و کاروانی • احداث جاده‌های جدید، بازسازی مسیرهای قدیمی و فراهم نمودن تأسیساتی مانند کاروانسرا جهت برقراری امنیت کاروان‌ها
		آزادی	• وجود اتاق‌های اختصاصی جهت استراحت مسافران و حفظ حریم شخصی ایشان

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

فزونی گرفت؛ به گونه‌ای که کاروانسراها در رویدادهای مذهبی و انتقال مضامین شیعه نقش مؤثری ایفا می‌کردند. همچنین به دلیل حضور اقشار مختلف اجتماعی و اقوام گوناگون در کاروانسراها، این بناها در بهبود روابط بین اقوام مختلف و نیز تقویت ملی- مذهبی تأثیر به سزایی داشتند و زمینه تبادلات فرهنگی و آشنایی اقوام گوناگون با آداب و رسوم یکدیگر و تأثیرات متقابل فرهنگ‌ها بر یکدیگر را فراهم می‌نمودند.

برقراری امنیت و آرامش: در تمامی اعصار تاریخی ایران تأمین امنیت در سطح کشور از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است. در عصر صفوی، به دلیل شورش‌های داخلی و تهاجم عثمانی‌ها و ازبک‌ها در غرب و شرق، سیاست نظامی شاهان به ویژه شاه عباس اول، برقراری امنیت داخلی و در مرحله بعد احداث جاده‌های جدید و بازسازی مسیرهای قدیمی و فراهم نمودن تأسیساتی مانند آب انبار، کاروانسرا و... جهت تسهیل حرکت نیروهای نظامی و عبور و مرور کاروان‌ها بود. در همین راستا کاروانسراها به شکل قلعه و دژهای مستحکم بنا شده و کاروانسرادار و نگهبانانی برای برقراری امنیت آن‌ها گمارده می‌شدند.

حضور فعال اجتماعی و همسویی اجتماعی: از دیگر ارزش‌های اجتماعی کاروانسراها می‌توان به حضور طبقات مختلف اجتماعی در احداث و بازسازی کاروانسراها از جمله شاه و درباریان، امیران نظامی، بازرگانان، نیکوکاران، زنان و کشاورزان اشاره نمود. حضور فعال اجتماعی مردمان برخی از شهرها تا جایی در کاروانسراها پررنگ گردید که شماری از کاروانسراها با نام مردمان یک شهر نامگذاری شده‌اند. استفاده همه اقشار جامعه از مرفهین تا قشر ضعیف از کاروانسراها و عدم تعلق این بناها به یک گروه یا شخص خاص نیز از ارزش و نقش اجتماعی این بناها حکایت دارد.

نوع‌دوستی و حمایتگری: اقامت رایگان مسافران در کاروانسراهای برون شهری، وجود درمانگاه و موقوفات جهت حمایت از مسافران بیمار یا در راه مانده، خدمات‌رسانی به مسافران و نیز ساکنان روستاهای پیرامونی از طریق بخش‌های خدماتی خود و نقش پناهگاهی کاروانسراها برای قشر ضعیف، همگی حکایت از توجه به همنوعان و نقش حمایت‌گری این بناها از مسافران دارد.

دین‌مداری و باور به معاد: کاروانسراها در دوره اسلامی همسو با احکام و مفاهیم اسلامی طراحی و احداث گردیده‌اند؛ در این راستا کاروانسراهایی که در مسیر راه‌های زیارتی قرار داشتند، به زوار و علماء خدمت‌رسانی می‌کرده‌اند و تعدادی از این بناها توسط افراد نیکوکار و درباریان برای امور مذهبی و خیریه وقف می‌شده‌اند.

۵-۲-۲. انطباق مفاهیم ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران با دیدگاه شوارتز

همانگونه که در بخش تبیین ارزش‌های اجتماعی ذکر گردید، شوارتز، ارزش‌ها را به دو بخش ارزش‌های جمعی و فردی تقسیم نموده‌است. ارزش‌های جمعی که محافظه‌کاری و توجه به غیر از خود را در برمی‌گیرد، بیانگر ارزش‌های نظام سنتی هستند و ابعاد ارزشی آن‌ها عبارت‌اند از: امنیت، سنت، هم‌نوایی، نوع‌پرستی و رستگارباوری (Schwartz, 1992). در ادامه دیدگاه این اندیشمند مبنای عمل قرار گرفته و مفاهیم ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری با بهره‌گیری از استدلال منطقی، با ارزش‌های اجتماعی از دیدگاه شوارتز تطابق داده شد و در نهایت ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران طبق جدول ذیل تبیین گردید (جدول ۴).

۶. نتیجه‌گیری

هر جامعه‌ای برای بازنمایی و حتی بازتولید عناصر فرهنگی و نشانه‌های هویتی خود، لازم است که ارزش‌های خود را دقیق و جامع شناسایی و ارزیابی کند. برای اینکه ارزش‌ها به درستی شناخته شوند، نیازمند فرآیند شناسایی و ارزیابی پویا هستند. ارزش‌ها در معماری انواع گوناگونی دارند. یکی از مواریث گرانقدر معماری ایران، کاروانسرا است که طی سالیان متمادی، ساخت و توسعه آن‌ها به دلایل گوناگون مورد توجه بوده‌است. اگرچه کالبد کاروانسراها که محل نمود ارزش‌های معماری و ظاهری آن است، در تطابق کامل با عملکرد آن بوده و این امر از دستاوردهای معماری ایران محسوب می‌شود؛ اما شناخت

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

جدول ۴: تحلیل ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

مفهوم	کلیدواژه ارزش	مصداق‌ها و محتواها
ارزش‌های اجتماعی	امنیت	• وجود کاروانسرادار و کاروان‌سالار برای تأمین امنیت فردی و کاروانی • احداث جاده‌های جدید، بازسازی مسیرهای قدیمی و فراهم نمودن تأسیساتی مانند کاروانسرا جهت برقراری امنیت کاروان‌ها (شامل مسافران، بارهای آنان و چهارپایانشان • شکل کلی کاروانسرا به صورت یک قلعه و دژ جهت حفظ امنیت • بسته شدن درب‌های کاروانسرا در شب و قفل و زنجیر شدن آن
	سنت	• افزایش نقش کاروانسراها با توجه ویژه به مذهب تشیع، سیاست‌هایی مانند ممنوعیت حج به دلیل تیرگی روابط ایران و عثمانی و پررنگ شدن وجهه زیارتی شهرهای قم، مشهد و کربلا به تبع آن • مؤثر در رویدادهای مذهبی و انتقال مضامین شیعه • بهبود روابط اجتماعی قوم‌های مختلف و تقویت وحدت مذهبی- ملی این دوران • تبادلات فرهنگی و آشنایی اقوام گوناگون با آداب و رسوم همدیگر و تأثیرات متقابل فرهنگ‌های مختلف بر یکدیگر
	همنوایی	• حضور طبقات مختلف اجتماعی در احداث و بازسازی کاروانسراهای عصر صفوی، از جمله شاه و درباریان، امیران نظامی، بازرگانان، نیکوکاران، زنان و کشاورزان • استفاده همه اقشار جامعه از مرفهین تا قشر ضعیف از کاروانسراها و عدم تعلق به یک گروه یا شخص خاص • نام‌گذاری پاره‌ای از آن‌ها به نام مردم یک شهر به دلیل حضور اجتماعی فعال مردم آن شهر به همراه بازرگانان در آن کاروانسر
	نوع‌پرستی	• وجود درمانگاه و موقوفات جهت حمایت از مسافران بیمار یا در راه مانده • اقامت رایگان مسافران در کاروانسراها • خدمات‌رسانی به مسافران و نیز روستاهای پیرامونی از طریق بخش‌های خدماتی مانند بازار، حمام، نانوایی، آب‌انبار و غیره • پناهگاه قشر ضعیف
	رستگار باوری	• وقف کاروانسراها توسط افراد نیکوکار و درباریان • خدمت‌رسانی به زوار و علماء در مسیر سفرهای زیارتی

کاروانسرا نباید تنها محدود به وجه کالبدی آن گردد و برای شناخت لایه‌های عمیق‌تر معماری کاروانسراها بایستی اندیشه و فرهنگ شکل‌گیری شناسایی شود. ارزش‌های غیرکالبدی کاروانسراهای ایران، طیف گسترده‌ای از ارزش‌های شخصی، اقتصادی، امنیتی، رفاهی، اجتماعی- فرهنگی تا جنبه‌های متافیزیکی را در برمی‌گیرد؛ که با توجه به نقش و عملکرد این بناها به ویژه در عصر صفوی، بخش قابل توجهی از این ارزش‌ها در این دوران، ارزش‌های اجتماعی و سیاسی کاروانسراها بوده‌اند.

در این پژوهش، مفاهیم ارزش‌های اجتماعی کاروانسراهای برون شهری در کلیدواژه‌های امنیت، سنت، همنوایی، نوع‌پرستی و رستگاربوری تبیین گردید. مفاهیم ارزش‌های سیاسی کاروانسراها نیز در سه سطح سیستمی (حفظ نظام و سازگاری‌پذیری)، فرآیند (عدالت، متابعت و حمایت و مشارکت در رویدادها) و سیاست‌گذاری (آزادی، امنیت فردی و ملی، رفاه کمی و کیفی) مورد تبیین قرار گرفت. بر این اساس، ارزش‌های سیاسی- اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران در جدول ذیل ارائه شده‌است (جدول ۵).
ارزش‌های سیاسی- اجتماعی در عصر صفوی، در احداث و شکل‌گیری کاروانسراهای برون شهری تأثیر بسزایی داشته‌اند؛ به عنوان مثال سازگاری‌پذیری این بناها با سیاست‌های حاکم به هنگام ممنوعیت حج و توجه ویژه به مذهب تشیع، منجر به احداث کاروانسراها در مسیر شهرهای زیارتی قم، مشهد و کربلا گردید. همچنین در راستای حفظ نظام به عنوان یکی از ارزش‌های سیاسی در دوران صفوی، کاروانسراها و جاده‌های بسیاری در سراسر کشور به خصوص در مناطق پرخطر جهت تسهیل حرکت نیروهای نظامی و تأمین امنیت احداث شد. در

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

جدول ۵: تبیین ارزش‌های سیاسی– اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران

ارزش کاربردی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران								
ارزش اجتماعی	امنیت		فرم قلعه‌ای	وجود کاروانسرادار و نگهبان	بسته شدن درب در شب	احداث و بازسازی کاروانسراها	–	–
	سنت		تبادلات فرهنگی اقوام مختلف	تقویت وحدت مذهبی– ملی	مؤثر در رویدادهای مذهبی و انتقال مضامین شیعه	افزایش نقش کاروانسراها با توجه به مذهب تشیع	–	–
	هم‌نوایی		حضور طبقات مختلف اجتماعی در احداث	استفاده همه اقشار جامعه	نام‌گذاری کاروانسراها به نام مردم یک شهر	–	–	–
	نوع‌پرستی		وجود درمانگاه و موقوفات	اقامت رایگان مسافران	خدمات‌رسانی به مسافران و روستاهای پیرامونی	پناهگاه قشر ضعیف	–	–
	رستگارباوری		وقف کاروانسرا	خدمت‌رسانی به زوار و علماء	–	–	–	–
ارزش سیاسی	سیستمی	حفظ نظام	تبلیغ سیاسی	افزایش مشروعیت حکومت	سرکوب شورش‌های داخلی و خارجی	نقش اطلاع‌رسانی	–	–
		سازگاری‌پذیری	هماهنگ با سیاست‌های حکومت	–	–	–	–	–
	فرآیند	مشارکت در رویدادها	استراحت مأموران دولتی	اسکان سفرای خارجی	اسکان مسافران خارجی	–	–	–
		متابعت و حمایت	احداث توسط طبقات مختلف اجتماعی	وقف توسط افراد خیر و درباریان	–	–	–	–
		عدالت	اقامت رایگان مسافران	استفاده همه اقشار	–	–	–	–
	سیاست گذاری	رفاه	وجود درمانگاه	خدمت‌رسانی به مسافران	خدمت‌رسانی به روستاهای اطراف	خدمت‌رسانی به حکام و شاهان	کسب آمادگی لازم برای ورود به شهر	تشکیل کاروان
		امنیت	وجود کاروانسرادار و نگهبان	برقراری امنیت با احداث جاده‌ها و کاروانسراها	–	–	–	–
		آزادی	وجود اتاق‌های اختصاصی		–	–	–	–

راستای ارزش سیاسی متابعت و حمایت از سیاست‌های دولت حاکم، کاروانسراهای بسیاری توسط طبقات مختلف اجتماعی از جمله شاه و درباریان، امیران نظامی، بازرگانان، نیکوکاران، زنان و کشاورزان احداث گردید و حتی شماری از آن‌ها توسط افراد نیکوکار و درباریان جهت امور خیریه و مذهبی وقف شدند. در راستای ارزش سیاسی تأمین رفاه مسافران، کاروانسراهای برون شهری به مسافران و روستاهای اطراف با تأمین نیازهای روزمره مانند دسترسی به آب، غذا و نیز خدمات بهداشتی مانند حمام و... خدمت‌رسانی می‌کرده‌اند.

ارزش‌های سیاسی– اجتماعی در عصر صفوی نه تنها در احداث کاروانسراها مؤثر بوده‌اند؛ بلکه در شکل‌گیری نوع فرم بنا نیز اثرگذار بوده‌اند؛ به عنوان مثال، به کارگیری فرم قلعه‌ای برای کاروانسراها حکایت از ارزش سیاسی– اجتماعی برقراری امنیت دارد. شکل‌گیری فرم درون‌گرا برای کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران، تعبیه رواق یا ایوان‌هایی با ارتفاعی بالاتر از سطح حیاط به عنوان پیش ورودی حجرات و نیز وجود حداقل نورگیرها برای اتاق‌ها، حکایت از ارزش سیاسی برقراری آزادی و حفظ حریم شخصی مسافران دارد.

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تبیین ارزش‌های کاربردی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران» به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم در دانشگاه هنر اصفهان است

مشارکت نویسندگان

با توجه به اینکه این مقاله از رساله دکتری نویسنده اول (نسیم حسنی بافرانی) برگرفته شده است، بنابراین نقش‌های تحقیق و بررسی، روش شناسی، مفهوم سازی، مدیریت داده‌ها، تحلیل رسمی، استفاده از نرم افزارها، نوشتن پیش نویس اصلی و ویرایش مقاله بر عهده نسیم حسنی بافرانی بوده است. نویسندگان دوم و سوم مقاله (آقایان هادی ندیمی و مهدی سعدوندی) نیز در این پژوهش، نقش بررسی و نظارت بر روند مقاله را بر عهده داشته‌اند.

تضاد منافع، حمایت مالی

هیچ گونه تضاد و تعارض منافعی برای نویسندگان این مقاله وجود ندارد. همچنین در روند ارائه این مقاله از حمایت مالی هیچ ارگانی استفاده نشده‌است.

دسترسی به داده‌ها و مواد

تمامی داده‌های تولید شده یا تحلیل شده در طول پژوهش حاضر در رساله دکتری موجود در دانشگاه هنر اصفهان با عنوان«تبیین ارزش‌های کاربردی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران» قابل دسترسی است. همچنین مجموعه این داده‌ها از طریق درخواست منطقی از نویسنده مسئول نیز قابل دسترسی هستند.

منابع

References

Almond, G. A., Powell, B., & Monte, R. J. (2002). A theoretical framework for comparative policy analysis. (Alireza Tayeb, Trans.). Tehran: Public Administration Education Center Publications. [in Persian]

Amsterdam Congress. (1975). Australia: Icomos.

Ayatollah Zadeh Shirazi, B. (2012). Protection of historical monuments. Seven cities. (11): 6-13. [in Persian]

Aysham, M., Abbaszadeh, M., Mohammad Moradi, A., Amirkabirian, A., & Sultan Ahmadi, E. (2016). Presenting the base value model for the application of architectural heritage values in the adoption of conservation methods, case study: Takht Suleiman heritage complex. Two Quarterly Journals of Iranian Restoration and Architecture. 8 (16): 125-143. [in Persian]

Ayvazian, S. (1995). The formation process of suburban caravanserais (physical analysis of desert caravanserais). Proceedings of the first Congress "History of Architecture and Urban Planning of Iran", Bam Citadel-Kerman (first volume). 583-600. Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization. [in Persian]

Bastani Parizi, M. I. (1969). Politics and economy of the Safavid era. Tehran: Safi Alishah Publishing Company. [in Persian]

Bassoli, M, Derakhsh, S. (2021). Investigating the functions of Iranian caravanserais with a perspective approach. Manzar magazine. 13 (54): 28-37. [in Persian]

Birou, A. (1996). Social science culture. (Bagher Sarokhani, Trans.) Tehran: Kayhan Institute. [in Persian]

Chardin, J. (1956-1970). Chardin's travelogue (10 volumes). Volume 2 & 5. (Mohammad Abbasi, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]

Clackhoun, C. (1971). The field of anthropology and anthropology. (Zafardokht Ardalan, Trans.). Bi ja. [in Persian]

Clavijo, G. d. (1965). Clavijo's travelogue. (Masoud Rajab Nia, Trans.). Tehran: Book Translation and Publishing Company. [in Persian]

Creswell, John. (2009). Research Design: Qualitative and mixed methods approachs. London: SAGE Publications.

Dan Garcia, D. F. (1984). Travelogue of Dan Garcia. (Gholamreza Samiei, Trans.). Tehran: New Publication. [in Persian]

Durkheim, E. (1981). Philosophy and sociology. (Farhanaz Khamsaei, Trans.). Tehran: Iranian Center for the Study of Cultures. [in Persian]

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

Kaempfer, E. (1971). Kempfer's travel book (at the court of the emperor of Iran). (Kikavos Jahandari, Trans.). Tehran: Publications of the National Art Association. [in Persian]

Karimian Sardashti, N. (1999). The history of Rabat in Islam and Iran. Proceedings of the Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran. Bam Citadel - Kerman. The second volume. Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization (research). [in Persian]

Khooi Nejad, Gholamreza. (2001). Research methods in educational sciences. Tehran: SMT. [in Persian]

Kiyani, M. Y., & Clais, W. (1983). List of caravanserais in Iran (Volume ۱). Tehran: National Antiquities Protection Organization of Iran. [in Persian]

Koohestani, H., Maleki, H., Moafaq, M. H, & Naser Qaraei, M. (2016). The security structure of Safavid era caravansaries. Police history studies. 4 (12): 67-82. [in Persian]

Miles, Matthew B. & Huberman, A. Michael. (1994). Qualitative Data Analysis. 2nd edition. Calif: Sage Publications.

Mirjani, Hamid. (2010). Logical reasoning as a research method. Sofeh. (50). 35-50. [in Persian]

Mohimani, M., & Nabavi, F. (2022). Investigating the physical-spatial structure of caravanserais on the Silk Road route in Greater Khorasan. Great Khorasan Research Journal. 13(48):113-134. [in Persian]

Mostakhdemin Hosseini, Hameed. (2014). An introduction to research methods in humanities. Work and society. (187). 55-69. [in Persian]

Muller, K. (1920). Die Karvansarai IM vorden Orient. Berlin.

Naraghi, H. (1990). Caravanserai in Iran. Journal of historical research. (5 & 6).

Nazari, F. (2006). Investigating the place of caravanserais in Iranian culture. Collection of articles of the third Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran. Bam Citadel - Kerman. The fourth volume. Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization. [in Persian]

Ehsani, T. (2001). A memory of caravanserais, rabats and caravans in Iran. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Erbasley, E. (2013). Architectural protection. (Pirouz Hanachi, Trans.). Tehran: Tehran University Press. [in Persian]

Falamaki, M. M. (1986). Revival of historical buildings and cities. Tehran: University of Tehran. [in Persian]

Fielden, B., & Ukilehto, Y. (2003). Valuing in order to protect. (Bahram Maalemi, Trans.). Seven cities. 1 (12 & 13): 17-23. [in Persian]

Ghobadian, V. (2006). Climatic study of Iran's traditional buildings. Tehran: Publishing and Printing Institute of Tehran University. [in Persian]

Giddens, A. (1994). Sociology. (Manouchehr Sabouri, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian]

Grube, E., Bridge Guy, P., Graber, A., Lewcock, R., Dickie, J., Sims, E., & Jones, D. (2009). Architecture of the Islamic world: (its history and social meaning). (Yaqub Ajand, Trans.). Tehran: Molly Publications. [in Persian]

Gruter, J. (1996). Aesthetics in architecture. (Jahanshah Pakzad & Abdul Reza Homayun, Trans.). (Original work published in 1978). Tehran: Printing and Publishing Center of Shahid Beheshti University. [in Persian]

Hafeznia, Mohammadreza. (2015). Research method in humanities. Tehran: Side. [in Persian]

Heribert, B. (1998). Research in Islamic organizations. (Gholamreza Varharam, Trans.). Tehran: Naqsh Jahan Publishing House. [in Persian]

Hillenbrand, R. (1998). Islamic Architecture. (Iraj Itsam, Trans.). Tehran: Urban Processing and Planning Company. [in Persian]

Hillenbrand, R. (2004). Islamic Architecture; Form, function and meaning. (Baqir Ayatollah Zadeh Shirazi, Trans.). Tehran: Rozeneh Publications. [in Persian]

Hojjat, M. (2001). Cultural heritage in Iran (policies for an Islamic country). Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization. [in Persian]

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

Schwartz Shalom, H. (2006). Basic Human Values: An Overview. www.f ag.uni ct. it/Allegati/convegno%20 7-810-05/

Siro, M. (1949). Iran from the beginning to Islam. (Isa Behnam, Trans.). Tehran: National Antiquities Protection Organization of Iran. [in Persian]

Siro, M. (1978). Ancient roads of Isfahan district and related buildings. (Mehdi Mashaikhi, Trans.). (Original work published 1971). Tehran. [in Persian]

Siro, M. (1949). Iranian caravanserais and small midway buildings. (Isa Behnam, Trans.). (Original work published 1949). Tehran: National Antiquities Protection Organization of Iran. [in Persian]

Strauss, A., & Corbin, J. (1998). Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.

Talebian, M. H. (2005). The role of the concept of authenticity in the protection of world heritage sites. (Unpublished doctoral thesis). University of Tehran, Tehran. [in Persian]

Tavernier, J. B. (1957). Travelogue of Tavernier. (Abu Tarab Nouri, Trans.). (Corrected by Hamid Shirvani). Isfahan: Sana'i Library and Isfahan Certified Bookstore. [in Persian]

Turkman, I. B. Monshi. (1998). History of world-wide Abbasi. Mohammad Ismail Rizvani, (Eds.). The second volume. Tehran: World of Books. [in Persian]

Ukilheto, Y. (2008). History of architectural preservation. (Mohammad Hassan Talebian & Khashayar Behari, Trans.). Tehran: Rozeneh. [in Persian]

Vali Beig, N. (2000). Attitude, recognition, rehabilitation and revitalization of Takht Polad Caravanserai. (Unpublished master thesis), Isfahan Art University, Isfahan. [in Persian]

Wells, J. (2010). Valuing historic places: Traditional and contemporary approaches. Preservation and rehabilitation of Iraqi city centers conference. Baghdad, Iraq. March. 22-27s

ابراهیم بن میرک، جلال‌الدین. (۱۳۸۳). فتوحات شاهی. محمدرضا نصیری)تصحیح). تهران: انجمن آثار فرهنگی

Nejad Ebrahimi, A., Pourjafar, M., Ansari, M., & Hanachi, P. (2012). Its value and connection with the intervention approach in cultural-historical works. Two quarterly journals of restoration and architecture of Iran. 3(6): 79-98 [in Persian]

Pazuki Tarodi, N. (1997). Defense fortifications in Iran during the Islamic period. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage Organization of Iran. [in Persian]

Pirnia, M. K., Afsar, K. (1991). Road and ligament. Tehran: Publications of the National Organization for the Protection of Antiquities of Iran. [in Persian]

Pope, A. A. (2009). Iran's architecture. (Zahra Ghasem Ali, Trans.). Tehran: Samira. [in Persian]

Rabbani, A., Yazdakhasi, B., Hajiani, I., & Mirzaei H. A. (2009). The relationship between national and ethnic identity among Azeri, Kurdish and Arab students of Iran's public universities. Journal of National Studies. 11 (39). [in Persian]

Rafifar, J., & Lor Afshar, E. (2003). Anthropological investigation of Safavid era caravanserais. Journal of Anthropology. 1(4): 37-60. [in Persian]

Randall, M. (2002). Assessing Values in conservation planning: Methodological Issues and Choices. assessing the values of cultural heritage (research report), Marta de la Torre (Eds.). the Getty Conservation Institute: Los Angeles.

Rutgers, M.R. (2008). Sorting out public values? On the contingency of value classifications in public administration Introduction Administrative Theory & Praxis. 30(1)

Sadra, A., & Ghanbari, A. (2008). The ruling values of Iranian society. Strategic Research Center of Expediency Council. [in Persian]

Saeedinejad, H. R. (2008). Investigating the relationship between political, economic and social values and alienation of students of Islamic Azad University, Kermanshah branch. (Research report), Islamic Azad University, Kermanshah branch. [in Persian]

Sawaqib, J, & Najafi Aliabadi, F. (2011). The role of the Safavids in the development of caravanserais. History Quarterly. 7(26): 39-64. [in Persian]

Shanwaz, B, & Khaghani, R. (2014). Caravanserai of Iran Zameen. Tehran: Pazineh Publishing. [in Persian]

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

احسانی، تقی. (۱۳۸۰). یادی از کاروانسراها، رباط ها و کاروان ها در ایران. تهران: امیرکبیر

ارباسلی، آیلین. (۱۳۹۳). حفاظت معمارانه. (ترجمه پیروز حناچی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران

آلموند، گابریل آبراهام، پاول، بینگهام، و مونت، رابرت جی. (۱۳۸۱). چهارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی. (ترجمه علیرضا طیب). تهران: انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی

آیت الله زاده شیرازی، باقر. (۱۳۸۲). حفاظت بناهای تاریخی. هفت شهر. (۱۱): ۱۳-۶.

آیشم، معصومه، عباس‌زاده، مظفر، محمدمرادی، اصغر، امیرکبیریان، آتش‌سا، و سلطان احمدی، الناز. (۱۳۹۶). ارائه مدل ارزش مبنا به جهت کاربست ارزش‌های میراث معماری در اتخاذ شیوه‌های حفاظت مطالعه موردی: مجموعه میراث تخت سلیمان. دو فصلنامه مرمت و معماری ایران. ۸ (۱۶): ۱۴۳-۱۲۵.

آیوازیان، سیمون. (۱۳۷۴). روند شکل‌گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر). مجموعه مقالات اولین کنگره «تاریخ معماری و شهرسازی ایران»، ارگ بم- کرمان (جلد نخست). ۵۸۳-۶۰۰. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور

باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۴۸). سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: انتشارات بنگاه مطبوعاتی صفی علیشاه

باصولی، مهدی، و درخش، سعیده. (۱۴۰۰). بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین. مجله منظر. ۱۳(۵۴): ۳۷-۲۸.

بیرو، آلن. (۱۳۷۵). فرهنگ علوم اجتماعی. (ترجمه باقر ساروخانی) تهران: موسسه کیهان

پازوکی طرودی، ناصر. (۱۳۷۶). استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور

پوپ، آرتور آبهام. (۱۳۸۸). معماری ایران. (ترجمه زهرا قاسم علی). تهران: سمیرا

پیرنیا، محمد کریم، و افسر، کرامت الله. (۱۹۹۱). راه و رباط. تهران: انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران

تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). سفرنامه تاورنیه. (ترجمه ابوتراب نوری). (تصحیح حمید شیروانی). اصفهان: کتابخانه سنایی و کتابفروشی تأیید اصفهان.

ترکمان، اسکندر بیگ منشی. (۱۳۷۷). تاریخ عالم آرای عباسی. (تصحیح محمداسماعیل رضوانی). جلد دوم. تهران: دنیای کتاب.

ثواقب، جهانبش، و نجفی علی آبادی، فردین. (۱۳۹۱). نقش صفویان در رشد کاروانسراها. فصلنامه تاریخ. ۷ (۲۶): ۶۴-۳۹.

حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۹۵). روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت

حجت، مهدی. (۱۳۸۰). میراث فرهنگی در ایران (سیاست ها برای یک کشور اسلامی). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور

خویی نژاد، غلامرضا. (۱۳۸۰). روش های پژوهش در علوم تربیتی. تهران: سمت

دن گارسیا، دسیلوا فیگئورا. (۱۳۶۳). سفرنامه دن گارسیا. (ترجمه غلامرضا سمیعی). تهران: نشر نو

دورکیم، امیل. (۱۳۶۰). فلسفه و جامعه شناسی. (ترجمه فرناز خمسه ای). تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها

ربانی، علی، یزدخواستی، بهجت، حاجیانی، ابراهیم، و میرزایی حسین‌علی. (۱۳۸۸). رابطه هویت ملی و قومی در بین دانشجویان آذری، کردی و عرب دانشگاه‌های دولتی ایران. مجله مطالعات ملی. ۱۱(۳۹)

رفیع فر، جلال‌الدین، و لر افشار، احسان. (۱۳۸۲). بررسی انسان شناختی کاروانسراهای عصر صفوی. مجله نامه انسان شناسی. ۱(۴): ۳۷-۶۰.

سعیدی‌نژاد، حمیدرضا. (۱۳۸۷). بررسی رابطه ارزش‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی با از خودبیگانگی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه. گزارش پژوهشی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

سیرو، ماکسیم. (۱۹۴۹) . ایران از آغاز تا اسلام. (ترجمه عیسی بهنام). تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها. (ترجمه مهدی مشایخی). (انتشار اثر اصلی۱۹۷۱). تهران

سیرو، ماکسیم. (۱۳۲۸). کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک میان راه. (ترجمه عیسی بهنام). (انتشار اثر اصلی ۱۹۴۹). قاهره- تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران

شاردن، ژان. (۱۳۳۵-۱۳۴۹). سفرنامه شاردن (۱۰ جلد). جلد ۲ و ۵. (ترجمه محمد عباسی). تهران: انتشارات امیرکبیر

شانواز، بلال، و خاقانی، راضیه. (۱۳۹۴). کاروانسراهای ایران زمین. تهران: نشر پازینه

صدرا، علیرضا، و قنبری، علی. (۱۳۸۷). ارزش‌های حاکم بر جامعه ایرانی. مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام

طالبیان، محمدحسن. (۱۳۸۴). نقش مفهوم اصالت در حفاظت محوطه های میراث جهانی. (پایان نامه دوره دکترای معماری). دانشگاه تهران، تهران

فلامکی، محمد منصور. (۱۳۶۵). باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی. تهران: دانشگاه تهران.

فیلدن، برنارد، و یوکیلتو، یوکا. (۱۳۸۲). ارزش گذاری به منظور حفاظت. (ترجمه بهرام معلمی). هفت شهر. ۱(۱۲و ۱۳): ۲۳-۱۷

قبادیان، وحید. (۱۳۸۵). بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۷۸). تاریخ رباط در اسلام و ایران. مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری وشهرسازی ایران. ارگ بم- کرمان. جلد دوم. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)

کلاکهون، کلاید. (۱۳۵۰). زمینه انسان‌شناسی و مردم شناسی. (ترجمه و اقتباس ظفردخت اردلان). بی جا کلاویخو، گنزاله دو. (۱۳۴۴). سفرنامه کلاویخو. (ترجمه مسعود رجب نیا). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

کمپفر، انگلبرت. (۱۳۵۰). سفرنامه کمپفر (در دربار شاهنشاه ایران). (ترجمه کیکاووس جهانداری). تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

کوهستانی، حسین، ملکی، هومن، موفق، محمدحسین، و ناصر قرایی، محسن. (۱۳۹۶). ساختار امنیتی کاروانسراهای دوره صفویه. مطالعات تاریخ انتظامی. ۴ (۱۲). ۸۲-۶۷

کیانی، محمدیوسف، و کلایس، ولفرام. (۱۳۶۲). فهرست کاروانسراهای ایران (جلد اول). تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران

گروبه، ارنست، بریج گای، پیتر، گرابر، الک، لیوکاک، رانلد، دیکی، جیمز، سیمز، الینور، و جونز، دالو. (۱۳۸۸). معماری جهان اسلام: (تاریخ و مفهوم اجتماعی آن). (ترجمه یعقوب آژند). تهران: انتشارات مولی

گروتر، یورگ. (۱۳۷۵). زیباشناختی در معماری. (ترجمه جهانشاه پاکزاد و عبدالرضا همایون). (انتشار اثر اصلی ۱۹۷۸). تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۳). جامعه شناسی. (ترجمه منوچهر صبوری). تهران: نشر نی

مستخدمین حسینی، حمید. (۱۳۹۴). مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. ماهنامه کار و جامعه. (۱۸۷). ۶۹-۵۵.

مهیمنی، مهلا، و نبوی، فائزه. (۱۴۰۱). بررسی ساختار کالبدی-فضایی کاروانسراهای مسیر جاده ابریشم در خراسان بزرگ. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۳(۴۸): ۱۳۴-۱۱۳.

میرجانی، حمید. (۱۳۸۹). استدلال منطقی به مثابه روش پژوهش. صفه. (۵۰). ۵۰-۳۵.

نراقی، حسن. (۱۳۶۹). کاروانسرا در ایران. مجله تحقیقات تاریخی. (۵ و۶)

نژاد ابراهیمی، احد، پورجعفر، محمدرضا، انصاری، مجتبی، و حناچی، پیروز. (۱۳۹۲). ارزش و ارتباط آن با رویکرد مداخله در آثار فرهنگی- تاریخی. دو فصلنامه مرمت و معماری ایران. ۳(۶): ۹۸-۷۹.

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]

نظـری، فرهـاد. (۱۳۸۵). بـررسی جایـگاه کاروانسـراها در فرهنـگ ایران.مجموعـه مقـالات سـومین کنگـره تاریـخ معمـاری وشهرسـازی ایـران. ارگ بـم- کرمـان. جلـد چهـارم. تهـران: سـازمان میـراث فرهنـگی کشـور (پژوهشـگاه)

ولی‌بیـگ، نیمـا. (۱۳۷۹). نگـرش، شـناخت، بازپیـرایی و باززنـده سـازی کاروانسـرای تخـت پـولاد. (پایـان نامـه کارشـناسی ارشـد)، دانشـگاه هنـر اصفهـان، اصفهـان

هریبـرت، بوسـه. (۱۳۶۷). پژوهـشی در تشـکیلات اسلامی. (ترجمـه غلامرضـا ورهـرام). تهـران: انتشـارات نقـش جهـان

هیلـن برانـد، رابـرت. (۱۳۷۷). معمـاری اسلامی. (ترجمـه ایـرج اعتصـام). تهـران: شـرکت پـردازش و برنامـه ریـزی شـهری

هیلـن برانـد، روبـرت. (۱۳۸۳). معمـاری اسلامی؛ شـکل، کارکـرد و معـنی. (ترجمـه باقـر آیـت الله زاده شیـرازی). تهـران: انتشـارات روزنـه.

یوکیلهتـو، یـوکا. (۱۳۸۷). تاریـخ حفاظـت معمـاری. (ترجمـه محمـد حسـن طالبیـان و خشـایار بهـاری). تهـران: روزنـه

[DOI: 10.61186/ciauj.9.1.191]